

Philológia.hu

Harmadik évfolyam első szám (2012/1.)

Tanulmányok

- Baranyai Mihály: **4**
*A szecessziós stílusirányzat nyelvi jellegzetességei
Kafka Margit novelláiban*

Kisebb közlemények

- Dziewońska-Kiss Dorota, Fábrián Krisztina: **23**
*A »szem« fogalma az angol, a lengyel, a magyar,
az olasz és az orosz nyelv
frazeológiai kapcsolatainak tükrében*
- Márkus Andrea: **41**
*A halál nyelvi képe a szerb és a magyar
frazeológiai kapcsolatok tükrében*

Filológia.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának
lektorált online folyóirata
www.filologia.hu

Alapító főszerkesztő és a szerkesztőbizottság elnöke

Nyomárkay István

Alapító szerkesztő

Veszelszki Ágnes

A szerkesztőség elérhetősége

filologia.hu@gmail.com

A tanácsadó testület tagjai

Bańczerowski Janusz
Bárdosi Vilmos
Bárdos Jenő
Frank Tibor
Gadányi Károly
Giacomo Sciacovelli
Gósy Mária
Jászay László
Jeremiás Éva
Keszler Borbála
Kiss Jenő
Knipf Erzsébet
Kulcsár Szabó Ernő
Lukács István
Pál Ferenc
Papp Andrea
Székely Gábor

A nemzetközi tanácsadó testület tagjai

Gerhard Neweklowsky (Bécs)
Marko Jesenšek (Maribor)
Djuro Blažeka (Zágráb)
Peter Sherwood
Marko Samardžija (Zágráb)

A címlapot
Greiner Balázs
tervezte.

ISSN 2062-7858

A folyóiratról

A Filológia.hu a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának online megjelenő, lektorált folyóirata.

A Modern Filológiai Társaság online folyóirata és egyben honlapja 2010 januárja óta működik (www.filologia.hu).

A honlapon hosszabb tanulmányok, rövidebb cikkek – kisebb közlemények, illetve recenziók kapnak helyet. A 2009-ben, majd 2011-ben meghirdetett "Az év szakdolgozata" pályázat győztes munkái is folyamatosan kerülnek fel az oldalra. Ezeken felül itt tesszük közzé a fontosabb társasági híreket, konferenciafelhívásokat és -beszámolókat.

Az online folyóirat előnye a papír alapúhoz képest, hogy nincs időhöz, nyomdához, folyóiratszámhoz kötve, így folyamatosan és nagyon gyorsan lehet az új tanulmányokat publikálni.

A honlap nyelve alapvetően magyar, de tudományos írásokat angol, német, francia, orosz, spanyol, olasz, horvát, szerb stb. nyelveken is elfogadjunk (megfelelő nyelvi lektorálás után). Minden cikkhez magyar és angol nyelvű kivonat társul.

A cikkeket a tanácsadó testület lektorálja, csak a lektor engedélyével és ajánlásával kerülhetnek fel a cikkek az oldalra. Mivel lektorált folyóirat, az itt megjelent tanulmányok hivatalos publikációkként elfogadtathatóak.

Konferenciafelhívásokat, híreket, könyvismertetőket is örömmel megjelentetünk.

E-mail címünk: filologia.hu@gmail.com.

Tanulmányok

Baranyai Mihály

A SZECCESSZIÓS STÍLUSIRÁNYZAT NYELVI JELLEGZETESSÉGEI KAFFKA MARGIT NOVELLÁIBAN

1. A szecessziós stílus „elfogadástörténete”

„Kevés olyan tudományt ismerünk, amelynek alapfogalmai annyira tisztázatlanok, amelyben annyi bizonytalanság és jogosult kétely volna, mint itt” – írja a stílustörténetről Szabó Zoltán (Szabó 1998: 9). Különösképpen igaz ez a szecessziós stílus területére, amelynek a közelmúltig még a létezését sem ismerte el a szakma nagy része. Sokáig csak képző- és iparművészeti alkotások vonatkozásában merült fel a *szecessziós* megjelölés. A ma ilyen stílusúnak tartott művek keletkezésének korában csak általános művészi világnézet- és stílusmeghatározásként használták, Ady sokat idézett mondata: „*Az én szecesszióm a haladás harca a vaskalap ellen*” sem az irodalmi szecesszióra, hanem a fennálló társadalmi viszonyokkal való szembenállásra, a kor uralkodó esztétikai értékrendjétől való elfordulásra, az ebben az értelemben vett *’kivonulás’*-ra értendő (Kemény 2008: 289).

Bár Halász Gábor már 1939-ben „a tegnap uralkodó stílusá”-nak nevezte, amikor a „díszítőkedv a szobákból átcsapott az épületek falaira, majd a képekre és a szobrokra, végül a költészetre” – tanulmányában Kaffka Margit verséből vett példával jellemezve az irányzat líráját (Halász 1977), a szecesszió mint szépirodalmi stílustörténeti kategória a hatvanas évekig nem létezett. Diószegi András 1968-as kandidátusi disszertációja, amelyben „a szecessziót az egész korszak (kb. az 1880-as évektől az első világháború végéig tartó időszak) vezető stílusirányzataként, átfogó korstílusként tárgyalta”, sem hozott áttörést, elsősorban a korszak jelentős irodalmárainak – például Komlós Aladár, Czine Mihály, Rába György – és Lukács Györgynek az elutasítása miatt (Kemény 2008: 291). A lassú változás a hetvenes években indult el. Noha a Pók Lajos szerkesztésében és előszavával 1972-ben megjelent szecesszió-kötet már érinti, Herczeg Gyula stílustörténete (Herczeg 1975) még nem tárgyalja a szecessziót; Kaffka Margit novelláinak is kizárólag az impresszionista vonásait elemzi, ugyanúgy, mint Murvai Olga az impresszionizmusról 1976-ban megjelent tanulmánykötetben (Muruai 1976). Közben viszont ugyanitt Szabó Zoltán már az impresszionista és a szecessziós stílus kapcsolatát vizsgálja, a munka nehézségét elsősorban abban látva, „hogyan az impresszionizmus, de főleg a szecesszió önmagában véve sem tekinthető tüzetesen tanulmányozott, elfogadhatóan jellemzett [...] stílustörténeti tendenciának” (Szabó 1976: 49).

A szecesszió stílusjegyeinek összegyűjtése, más irányzatoktól (a szerző kifejezésével: stílusfejlődési tendenciáktól) való elhatárolása Szabó Zoltán további tanulmányainak az érdeme, Kis magyar stílustörténetében (1982, 1986), majd 1998-as könyvében már kiérlelt álláspontot fejt ki a szecessziós (elsősorban próza-) írói nyelv sajátosságairól (Szabó 1998). Az 1980-as évek végétől megjelent színvonalas tanulmányok, könyvek, különösen az Arany-alapra arannyal (2002) című, szintén Szabó Zoltán szerkesztette tanulmánykötet jóvoltából az ezredfordulóra az irodalmi, nyelvi szecesszió léte bizonyítottnak tekinthető, ugyanakkor a más stílusokkal, elsősorban az impresszionizmussal való szoros kapcsolata miatt a szecessziós írói nyelv sajátosságai – a mára nagyjából kikristályosodott elemzési szempontok alapján – további kutatásokat igényelnek.

2. A szecessziós szépírói stílus nyelvi jellemzői

A szecessziós stílusjegyek meghatározása két okból nehéz. Egyrészt, mert a szecesszió alapjában véve képző- és iparművészeti, építészeti és bútór- és könyvművészeti irányzat, és „kevésbé kifejtetten és emiatt kevésbé megfoghatóan szépirodalmi” (Szabó 1976: 52), másrészt, mert az irodalomban a szecesszió nem önálló stílusként jelentkezett, hanem a századforduló más stílusával keveredve: „keveredtek benne más irányzatok, különösen a szimbolizmus és az impresszionizmus” (Szathmári 1998). Ezt még árnyalja, hogy egyes elemzők szerint nyitott, nem homogén stílus, „esztétikája, formavilága [...] korántsem olyan zárt, mint az impresszionizmusé vagy az expresszionizmusé”, (Pók 1972: 64.) „az irodalmi szecesszióban korántsem alakult ki olyan specifikus formavilág, mint a képzőművészetekben” (Pók 1972: 95). Többben a szecesszióra (is) jellemző egyéniség-, illetve én-kultusszal magyarázzák, hogy nagyok az eltérések az egyes alkotók stílusai között: „A fő cél tehát: különbözni másoktól, mindenkitől” (Szathmári 1998: 20). „Művész, a te világot mutasd meg, a te világot, amely csak a tied, amely senki másé nem volt, és amelyhez nem is lesz hasonló” – idézi Joseph Olbrichot Kispéter András (Kispéter 1989: 39). Véleményem szerint az utóbbi szempont minden stílusnál felvethető; akár van egyéniségkultusz, akár nincs, minden jelentős alkotónak egyéni a stílusa, ezért bármelyik stílusirányzat jellemzői jobban megfigyelhetőek a közepes tehetségű alkotóknál, mint a legnagyobbaknál. (Szabó Zoltán szerint például a szecesszió irányzati sajátosságai Pekár Gyula stílusában sokkal kifejezettebben jelentkeznek, mint Ady, Kaffka vagy Kosztolányi „nagyobb tehetséget kibontakoztató” nyelvkezelésében. [Szabó 1976: 87]).

Mivel az impresszionizmus és a szecesszió stílusjegyei sok ponton egybeesnek (Kemény Gábor a szakirodalomban való „összemosódásukat” is bemutatja [Kemény 2008]), ezért a szecesszió jellemzőit elsősorban az impresszionizmushoz viszonyítva határozhatjuk meg (Kispéter 1989, Szabó 1998, Murvai 2002, Kemény 2008 alapján). Közös nyelvi jellemzőjük a nominalitás, a mellérendelő mondat szerkesztés, a halmozás a szöveg minden szintjén, a lirizált próza (költői képek, különösen a szinekdochék nagy száma), a hiponímia/hiperonímia és a jelzők, különösen a szín- és anyagnévi jelzők jelentős aránya. Emiatt a stilisztikai elemzéskor ezeknek a jellemzőknek a meglétét vizsgálni kell, de önmagukban még nem jelentik a szöveg szecessziós voltát. A szecesszió nyelvi sajátossága a

díszítettség. Ez megnyilvánul az érzéki (különösen látási) érzetek, az illúzió, álomszerűség és furcsaság, a művészetek és a természet jelentésköreiből vett díszítő szerepű motívumok alkalmazásában, a díszítő zeneiségben, a díszítő stilizációban és a díszítő hatású, indázó mondatszerkesztésben. Murvai Olga szerint a szecessziós leírás „a szem logikáját” követi, „színpadszerű” elrendezésű, domináló benne a külső értékek „szemrevételezése”, míg az impresszionista a belső, lelki értékekre koncentrál, szervező elve a benyomás, az impresszió önelvűsége, dominál a belső monológ, a reflexió (Muruai 2002).

3. Vizsgálatom tárgya

Mindezen kiindulópontokból vizsgálom Kaffka Margit stílusának szecessziós jegyeit. Mivel első pályaszakaszának novelláit elemezte Szűcsné Turóczy Zsuzsanna (Szűcsné 2002), a háború évei alatt a dekorativitás visszahúzódott a magyar prózastílusból, az „1910-es években a szecesszió feltűnőbb színei elhalványultak” (Szabó 1998: 174), ezért a második pályaszakaszából (‘a Nyugat indulásától a világháború kitöréséig’; Szabolcsi 1965: 216), a hazai szecesszió „fénykorát” jelentő időszakból választottam néhány jellegzetes novellát: *Csendes válságok* (1909), *Külön úton* (1909), *Asszonyok* (1910), *Süppedő talajon* (1911), *Fekete karácsony* (1913). (Az elemzett művekre Kaffka Margit: *Süppedő talajon* című novelláskötetéből hivatkozom, a következő jelzéssel: cs = *Csendes válságok*, k = *Külön úton*, s = *Süppedő talajon*, a = *Asszonyok*, f = *Fekete karácsony*; a kötet oldalszámaival.)

Kaffka Margit a századelő egyik jelentős magyar írója. Világképére a kor általános életérzése volt hatással, „amelyek közül a szecesszióban különös jelentősége volt a csalódásnak, kiábrándultságnak, és ami ezzel járt, egyrészt az idegességnek, tépelődésnek, másrészt pedig az elidegenítő világból való menekülésnek a szépbe, a művészetbe, az illúziókba és az álomba” (Szabó 1998: 174.). Írásaiban dominál a hanyatló dzsentrivilág ábrázolása. Főszereplői többnyire nők – az általam vizsgált művekben is. Együttérzéssel mutatja be asszony- és lányalakjait, akik szenvednek a társadalom által rájuk kényszerített szerepben; némelyikük vállalja a gyötrelmes önmegvalósítást, mások kitörési kísérletét beletörődő alkalmazkodás követi. Stílusában elsősorban az impresszionizmus és a szecesszió jegyeit fedezhetjük fel.

4. Díszítő motívumok

Szabó Zoltán szerint „az irányzatokra jellemző stiláris sajátosságok és az azokat alakító stíluseszközök szerves egységet alkotnak, amelynek valamilyen domináns eleme, meghatározó erejű szervező elve van. A szecesszió ilyen elve a díszítettség.” (Szabó 1988: 99). A stílus jellegzetes dekorativitása miatt nevezik a szecessziót pejoratívan cikornya- vagy ékítménystílusnak (Szabó 1998). Stílustörténeti alapja a szépségkultusz, a szembefordulás az unottá vált egyszerű, népies stílussal, amit ellentétképpen feltűnően szép, díszes stílussal akartak felváltani (Szabó 1998). A díszítő motívumok elkülöníthető jelentéskörei az érzéki érzetek, az illúziók, az álomszerűség, a művészet és az átlirizált természet és területei.

4.1. Érzéki érzetek

„Az érzéki érzet izgat, mámorossá tesz, felejtet. Igaz, csak felületi hatása van, de így is jó arra, hogy a sivár élet elől menekülő ne gondolkodjék, hogy érzéseinek erőt tudjon venni, hogy tompítani tudjon” (Kosztolányi Dezső: Álom és ólom, idézi Szabó 1998: 175–176). Kosztolányinál szebben nem lehetne megfogalmazni az érzéki érzetek szerepét, de fontos hangsúlyozni, hogy a szecesszióban ezeknek is díszítő funkciója van.

A szecesszióban a legfontosabb a látási érzetek szerepe, hiszen a külsődleges szemléltető általi leírás elsősorban a látványon keresztül valósulhat meg. A jelzőknek köszönhetően a láttatásban is erős a dekorativitás: *a napfény végigdobta széles, elevensárga csíkját* (cs133), *világos, tiszta hely* (cs133), *szép és nem mindennapi jelenség* (cs141), *az alkonyat szétterült már a mezőn, és a városka ablakaiból lámpafények pislogtak feléjük* (cs146), *nagyon halvány volt* (cs153), *törökös, virágos zsöllyék* (k163), *rezgő szivárványcsík* (k166), *az udvaron nagy piros mályvák tüzeltek, korai hőségben égett már délelőtteken a kert* (s287). Természetesen nagyon gyakori a *szép* jelző, díszítőbb hatású alakjaiban is: *mélyen jelentős szépsége* (cs148), *szépséges* (cs153), *átszépül* (a177). A szecesszió sejtető, illúziókat éreztető világához tartozik a látvány kikapcsolása is: *de jó lefeküdni, eloltani a világot* (f290).

Nagyon gyakori magának a látásnak, a dolgok, emberek nézésének, illetve a látás eszközének, a szemnek a megjelenítése: *Látta a hajnalt bepirosolni* (cs127), *valami folyó partján látta ülni az asszonyt* (cs151), *odafigyel, majd szétnéz gyorsan* (a181), *tanácstalanul nézett körül* (a182), *bámulva néz* (a182), *az idegen úr ráncos homlokkal néz végig rajtuk* (a183) *naponta látott egy derűs, jómódjában gondtalan, vidám nevetésű és jó ruhájú legényembert* (f288) *egy-egy rebbenésnyire néha összenéztek* (f298); *a keskeny utca egyforma kis tisztviselői házai szigorú, egyenes ablakaikkal, bezárkózva, télies komolyan néztek vele szemközt* (f283); *különös, ujjongóan lelkes szemeivel* (cs131), *nagy, dióbarna szemeit* (cs132), *mély árkú, szépséges szemei* (cs153), *felhős szemek* (cs154), *a szeme nedves volt, meleg sugarú és bánatos* (cs155), *lassan, súlyosan ereszkednek le a pillák* (k157), *békülten pihent meg a szeme* (k157) *az ilyen tekintet babonáz* (f299), de előfordul a látás és a szem egy kifejezésben is: *látta lassan lecsukódni az asszony szemét* (cs154).

Néhány, alakokat leíró, láttató idézet – a szem után leggyakoribbak az archoz, fejhez kapcsolódók. A leírásokban, bár előfordul, de ritka a határozott karakterre utaló (és akkor is elsősorban férfiakról van szó), gyakoribb a jelzők halmozásával a finom, lágyságot éreztető jellemzés: *Fiatal, egyenruhás férfi, szikár és elegáns* (cs131), *az arca is a későn hervadók közül való* (cs133), *nyúlánk, fehér alsó karja* (cs133), *puha lábakkal* (cs150), *gömbölyű arcél, erős, eleven száj* (k157), *szőke, szikár, jelentékeny külsejű* (k163), *szép álla* (k164), *szépen fésült lány* (k172), *fakó, gyűrött arcuk* (a176), *fiatal női bőr* (s245), *hosszú, művésziés haja* (s248), *félig nyitott ajka gyűrött vonalát a lekonyuló szőke bajusszal* (f283), *nyurga, fekete legény... a karja úgy emelgeti a vonót, mintha ölelésre tárulna*

folyton (f299) – utóbbi két leírás az unt férjet és a lángoló ifjú szerelmeit állítja mintegy szembe egymással.

Dominánsak a sejtetett, éreztetett látványok, ennek megfelelően a novellák kedvelt időszaka a hajnal és az alkony, a bizonytalan, elmosódó kép: *garabonciás szellők átcsatangolták a homályos utcákat* (cs127), *félhomályban* (k158), *délután-szürkületben* (a176), *villózik fehéren és színjátszón az alkonyat előtt, egyre sugárzóbb a homályban* (s245), *(egyik nap a másik helyébe) tegnappá-múlt éppolyan üresen, homálylón... jött a másik* (f282) (itt az idő érzékeltetésére), *a hajnali derengésben mind tisztábban látta* (f283), *alkonyodott* (f285).

A látási érzetekben nagyon nagy a színek szerepe. A novellákban – természetesen szinte mindig jelzői szerepben – előforduló színek: *zöld utcaajtó* (cs127), *tisztafehér napfény* (cs128), *a teríték ezüstje* (cs128), *bronz és rezedazöld tapéták* (cs129), *beezüstözött babacipő* (cs130), *világosszürke pongyola* (cs133), *kreol bőr* (cs133), *sötétbarna haj* (cs133), *fehér csipke* (cs133), *fehér alsó karja* (cs133), *elevensárga napfény* (cs133), *fehér kályha* (cs133,154), *szürke szem* (cs134), *138 fehér ujjai* (cs138), *bíborszín arc* (cs138), *halványzöld rügyezés* (cs139), *fehér foltok* (cs139), *fehér kéz* (cs140), *aranydió* (cs143), *szürke romfalai* (cs145), *rezedazöld szoba* (cs148), *bronzsárga ernyős lámpa* (cs148), *sötétbarna szem* (cs154), *hófehér teríték* (k157), *fehér bőr* (k158), *hernyószürke* (k158), *sárga ernyős lámpa* (k164), *hamvasszürke prém* (k166), *ködszürke lámpafény* (k166), *gondolák fekete raja* (k170) *ormok aranya* (k170), *vizeskék szem* (a176), *sötétkék szoknyaránc* (a176), *fekete-barna emlője* (a176), *szürke libériás* (a177), *fehér kötőjén* (a177) *fehérke tenyere* (a180), *fehér cicácska* (a180), *fehér nyál* (a181), *fényesbarna haj* (s226), *mélylőkék ég* (s227), *szürke fapalánk* (s227), *zöld redők, szőnyegek* (s227), *zöld vendégszoba* (s229), *fehér függöny* (s232), *sárga bricska* (s233), *kék selyemkendő* (s237), *zöld zsalu, fehér hó, kékre mázolt parasztházak* (s240), *hófehér szálak a hímzés vásznán* (s242), *vízszínű tükör* (s245), *vállai fehérsége* (s245), *barna bőrű* (s247), *ősz haj* (s247), *fehér kezű* (s248), *elevenpiros szája* (s248), *lázpiros ajkai* (s249), *nagyon piros növendékrózsa* (s251), *szoborfehér nyakszirt* (s252), *vörhenyes parketblúz* (f282), *szőke* (f283), *fehér utca* (f283), *piros mályvák* (f287), *fehér vállas kötő* (f291), *lila fejkendő* (f291), *kékesszürke homály* (f294), *lila flanelpongolya* (f295), *piros rózsák* (f298), *fekete legény* (f299), *hadd lássa egészen fehérnek* (f303), *gyászfekete minden, fekete karácsony* (f304). Látható, hogy viszonylag sokféle szín szerepel a művekben, közülük egyértelműen leghangsúlyosabb a fehér. Nagyon gyakori a szürke is, valamint – a később tárgyalandó fémszínek mellett – sokszor fordul elő a zöld, a sárga, a barna, a piros, a lila és a kék, illetve – leginkább a fehér érzelmi kontrasztjaként – a fekete. Feltűnő, hogy Kaffka szereti a variációkat, sokszor a tiszta színek helyett szívesen használ sejtető, elmosódó, helyenként a természetet idéző vagy művészies hatású kategóriákat: *szoborfehér, gyászfekete, rezedazöld, halványzöld, világosszürke, hamvasszürke, ködszürke, hernyószürke, kékesszürke, kreol, bronzsárga, bíborszín, vörhenyes, fényesbarna, vizeskék, vízszínű*.

A színek díszítmény-jellegét erősíti, hogy gyakran nem határozottan, hanem színhatásukban nevezi meg őket, vagy csak a dolgok színességét érzékelteti:

Arcuk átszínesedett (cs127), szivárványos szem (cs134), szivárványfátylas, szürke szem (cs138), arca halványan átpiroslott (cs150), elpirult kissé (cs154), mélyszínű selymek (k164), kipirulva (k165), ködös és könnyű violák (k167), vérharmatosak (k167), fülig pirul (k170), leírhatatlan színű víz (k170), kéklő tavaszi ég (k172), a gondolák orra színesen világított (k174), révületbe vibráló színek (k175), délután-szürkületben (a176), halvány kisfiú (a176), elkékült ajkai (a176), a homloka is átpirosul (a181), telitarka, álomszínes világ (s227), virít a kert (s232), heves színekkel (s246), enyhén pirosuló tűzfolt (s251), havas szekérút (s283), elpirosodott (f296).

Nagyon gyakori, hogy nem színek, hanem a sötétség vagy a világosság látvány-érzete jelenik meg: *világos, nagy áttört függönyök (cs129), világos fűfoltok (cs134), világos, szép kis ház (cs134), akvarellszerűen világos és derült (k170), világos függönyű (s227), árnyjáték (k166), sötét fal (cs150), sötét szoba (k156), sötétellett a kerti lomb (s256).*

Kifejezetten szecessziós jelenség, hogy a látási érzeteket jelölő fogalmak jó része fényes, csillogó jelenség, gyakran nemesfém, helyenként drágakő (Szabó 1998, Szűcsné 2002), mivel ezek esetében a legszembetűnőbb a díszítő, dekorációs szerepük: *Megcsillogtatva a teríték ezüstjét (cs128), képe sugárzott a megértő ragaszkodástól (cs129), a ritka törzsek közé nedvesen csillogó fehér foltokat szórt a nap (cs139), szinte provokálóan felragyogó fiatal szépségében (cs141), a bronzsárga ernyős nagy függőlámpa fényes, széles, meleg színű sávban vetődött eléjük (cs148), két gyertya sápadt sugárcsíkja (cs149), tompán sugárzó pillantása (cs150), hosszú, halovány fénypászma (k157), sóhajjal csillogtatta át fehér bőrét a langyos víz fátyolán (k158), lámpafényes tónusai (k158), csillanó selyme (k158), csillanó nézésű (k163), meleg fényű esték (k164), a lámpa fénye áttüzelt (k164), százfényű utcák (k166), sugárszóró esti köd (k167), glóriás legendaálmái (k168), aranyos ragyogású (k168), kupolák és ormok aranya csillog a fényben (k170), gyönyörű napragyogás (k172), hosszú fényuszályt a sötét ragyogású vízen (k174), zöld redőkön át zöld szőnyegekre vetődik megsűrten a nyári fény (s227), a szeme felragyogott (s234), gyöngyházfényű karja (s245), az est fényében átrózsállón (s245), villózik fehéren és színjátékon az alkonyat előtt, egyre sugárzóbb a homályban (s245), szurtos, vaksi fények (s251), diót aranyoztak (f293), aranszál (f294), gyertyácskák lobogtak, az aranyháló csillogott (f296). (Bár az utolsó három példa a karácsonyhoz „szükségszerűen” tartozó kellékekről szól, észrevehető, hogy a szükségesnél nagyobb mértékben, szinte tobzódóan használja az aranszíneket.)*

Murvai Olga szerint a szecesszió „szavakkal megragadott vizualitás”, a vizuális világkép „valőr”-jeinek a részletek szépségébe való belesűrítése”, ahol „a vizualitás, a látvány dominál, egyéb érzet ritka” (Murvai 2002: 161–165). Amennyiben elfogadjuk ezt a megközelítést, a hallási, tapintási, szaglási érzetek megjelenítését inkább a novellák impresszionista jegyei közé kell sorolni. Az általam vizsgált művekben a vizuális érzetek mellett az akusztikaiak is meghatározóak, ami alapján (is) elmondható, hogy ezek a novellák az impresszionizmus és a szecesszió jegyeit is tartalmazzák. (Herczeg Gyula is megfigyeli, hogy Kaffka a vizuális mellett „bőven nyújt auditív hatásokat is” [Herczeg 1979: 72]). Mivel a hallási érze-

tek által kiváltott zeneiség szecessziós jellemzőnek (is) tekinthető (Szabó 1998), továbbá a látásin kívüli (a halláshoz képest jóval kisebb számban előforduló tapintási és szaglási) érzeteknek is erős a díszítő szerepe, jogosnak tűnik a szecessziós vonások szempontjából is röviden foglalkozni velük.

A nagy számú hallási érzet közül a motívumok költőisége miatt leginkább díszítő hatásúak: *kacagós, apró örömhangozók ujjongtak* (cs132), *az oldalak szakadékos, apró árkaiban halkán, csörögve szivárgott a talajvíz* (cs139), *lábukkal suhogtatva a múlt évi száraz levelet* (cs139), *elhalt lépteik nesze* (cs145), *az óra zengő kis ércszava fulladtan vert el valamit* (cs150), *elszállt egy sóhaj* (cs155), *visszhangos zengéssel ütődött egyik csepp a másik után* (k158), *harangszó zümmögése, távoli, körúti lárma zenévé szitált, rezgő hangpora* (k156), *az ágyacska kongó pléhfalán* (k156), *ujjongó, üde kis hang* (k156), *félálmos, puha kacaj* (k157), *teafőző zümmögött* (k164), *rézművesek zengő-bongó sikátorai* (k172), *szopránhang csavarodott, trillázott, ujjongott ki* (k172), *tikkadt csendesség* (a181), *ajtó nyikordult óvatosan* (s226), *szendergő csend* (s226), *zsongó csendű* (s227), *csendítve tisztán ... a sziréndal alattomos, forró és megfogó dallamát* (s249), *esti csend, kolompszó, távoli kutyaugatások* (s251), *az utcaajtó csengője zajdult* (f285), *tárogat és zokog a muzsika* (f299), *búsong a nóta* (f299). Az élesebb, erőteljesebb hanghatások ritkán díszítő hatásúak, ilyen funkciója inkább a lágyabb, tompított akusztikai érzeteknek van. Feltűnően nagy számban szerepelnek a vizsgált művekben a csennel kapcsolatos kifejezések, amikor épp a zajok, hangok hiánya kelt költői, lírai hatást.

A hanghatások gyakran használt eszköze az alliteráció, amely prózai műben hatásos díszítő motívum: *húsvét hete volt és húsen üde reggel* (cs128), *elébe emberedett* (cs132), *hála vagy hódolat* (cs140), *fagyengesztelő februári esték* (k166), *zöld redőkön át zöld szőnyegek* (s227) *bánatos és bátor nézésekkel* (f297). Az alliterációkban is lényegesen gyakrabban fordulnak elő magánhangzók, illetve lágy laringálisok és spiránsok, mint a „keményebben” hangzó felpattanó zárhangok.

Nem meglepő, hogy a tapintási érzetek közül a puhaság és melegség érzetei dominálnak: *puha hullámok* (cs133), *puha talaj* (cs145), *kályha langyos fala* (cs154), *puhán, hajlékony simulással* (cs155), *két eleven, meleg karja* (k156), *gyerekes puhaság* (k157), *langyos víz* (k157), *puha vonalú* (k163), *a takarók puha redői* (k165), *bársonyos arc* (k172), *finom bőrű* (a177), *túlfinom* (a178), *gyöngéd, selymes, puha* (a180), *puha hajkefe* (s226), *pompás meleg ruha* (f291), *meleg, szöske haja* (f296). Jóval ritkábbak a kellemetlen érzetet keltő motívumok: *a víz hideg acéllapja* (cs127), *hús éjszakai lég* (cs154), *kemény tenyér érdes mélye* (cs155), *forró kabinok* (k170), *a tenyere – hideg és nedves* (s234), *forró hajsütővas* (s244).

Az illatérzet nem külsődleges leírás, hiszen a szagok, még ha nem is reflektál rá a szereplő, mindenképpen az ő belső érzéseit, benyomásait közlik. Ám szecessziós vonás a vizsgált művekben a szaglási érzetek jellege. Az impresszionizmus mindenféle szagot egyformán jelentősnek tart, viszont a szépségkultusz művészetének tartott szecesszióban az illatoknak is kellemeseknek kell lenni. Jó illatok

változatos sorozata mellett kellemetlen szagok alig fordulnak elő a novellákban: *vízszagú szellők* (cs127), *parfümillet úszott* (cs129), *friss, zamatos kávéillat* (cs133), *szagos, nagy folyó* (cs134), *illatos ruhája* (cs148), *a szoba illata* (cs148), *ázott, nagy barna földek illata* (cs154), *jólesett beszívni az olajfesték szagát, a falnak fordított vásznakét* (k157), *magával vigye az asszony illatát* (k165), *jobbszagú nyavalya* (a179), *virágszagú ebédlő* (a183), *illatos ember* (a184), *meleg illatok* (s227), *kórisfák bogárszaga* (s227), *jó szag van itt* (s232), *illatozó kert* (s245), *jószagú szobák* (s256), és az ellenpéldák: *orvosságzagú ebédlő* (s227) – már akinek az orvosságzag kellemetlen, *pállott illatú* (kabinok) (k170), *nehéz parasztság* (s244). A kellemetlen illatok természetesen a novellák szereplőinek kellemetlen életeményeihez kapcsolódnak, és – magától értetődően – mindig a művek női főszereplői érzik, és sohasem ők árasztják ezeket.

Különbéféle érzéki érzetek összekapcsolása a szinesztézia. Szerepeltetése egyrészt költőibbé, másrészt sűrítettebben érzéklettelivé teszi a műveket: *áttetsző, bűgő tülökszava* (cs127), *édes, fehér kezei* (cs140), *illata párázott* (cs148), *éles, fájó, boldog villanások* (cs150), *édes báj* (cs154), *néma izzású* (cs154), *rezgő hangpora* (k156), *üde hang* (k156), *álomhangon* (k156), *puha kacaj* (k157), *halk gyöngyözésű* (k157), *izmos, mélyenjáró szavai* (k162), *meleg fényű, halk áhítatú esték* (k164), *félvak érzése* (k167), *hangulatárnyalat* (k168), *jéghideg freskók* (k171), *szomorú szemek mosolya* (k171), *meleg kacaj* (k175), *riadt és tehetetlen pillantások neszelnek rá* (a177), *meleg csend* (s226, s232), *kiragyogó órák* (s230), *forró dallam* (s249), *harmatnedves szürkület* (s250), *édes forróság* (f302). Bár ezek egy része – ahogy arra Szikszainé Nagy Irma Oláh Örsi Tibor tanulmányát elemezve rámutat (Szikszainé 2003) – valójában álszinesztézia, véleményem szerint indokolt a figyelembe vételük, mivel ugyanolyan stílushatást eredményeznek, mint a valódi szinesztézia.

Az érzéki érzetek nagy szerepe természetesen egybevágó az impresszionizmus stílusával, azonban „van két olyan különbség, amelyet a szecesszió megkülönböztető sajátosságának tekinthetünk. Az első az, hogy az érzéki érzetek az impresszionizmusban a hangulat kifejezés eszközei, a szecesszióban viszont dekoratívra lényegülnek, feltűnő ékítmények.” (Szabó 1998, 176.) Az ékítmény-jelleg ott a legkifejezettebb, ahol a jelzős szerkezet két tagja között nagy a fogalmi távolság: *halvány kisfiú, ködszürke lámpafény, ormok aranya, vízszínű tükör*.

A másik különbség, hogy az érzeteket a szecesszió sokszor nem közvetlenül, hanem közvetetten, más fogalmak segítségével jelöli: *nagy elérések csillogó garderobja* (cs129), *az apróra kidolgozott, finom álomszövöttesek* (s256), *életszínű aktok* (k167), *gyűrött arcukon a megszokott keserűség lárvával* (a176), *az est fényeiben átrózsállóan* (s245).

4.2. Az illúziókeltés, álomszerűség eszközei

A díszítő motívumok második nagy csoportját az érzettompítás, az illúziókeltés, az álomszerűség stílus eszközei alkotják. Ezek közé tartoznak a meseszerűség és a misztikum, a furcsa, torz, bizarr, kísérteties jelenségei, a képzelet, az álom

megjelenítése, a frivolitás és az erotika – mind mint a mármorkeltés és a sejtelmesség motívumai (Szabó 1998).

Az érzetek tompítása sokkal inkább szecessziós, mint impresszionista jellemző. Művészi alapja a szecessziós festészet, annak az árnyképszerűen elhalványított körvonalú, majdnem átlátszó ruházatú nőalakjai (Szabó 1976). Az érzettompítás jónéhány (részben korábban már idézett) példájával találkozhatunk Kaffka Margit novelláiban. Eszközei között egyaránt megtaláljuk a látási és a hallási érzetek visszafogottságát, valamint a konkrétan „enyhítő”, mérsékeltséget éreztető kifejezéseket: *enyhén langyos volt a kályha porcelánja* (cs128), *a parázs gyöngye izzása* (cs128), *a reggeli interieur félderűjében* (cs129), *tompított hangon beszélt* (cs130), *Pál mosolyogva, halkán magyarázott valamit, és a cseléd nesztelenül húzta be épp az ajtót* (cs133), *valami gyöngéd árnyalatával a nesztorkodásnak* (cs135), *egy árnyalat kedvetlenséggel tette félre a verseit* (cs137), *téveteg és új érzésekkel e méla, szelíd tavaszban* (cs139), *gyöngéd és nyugodt szavak* (cs140), *csendes, okos és szomorú gúnyját* (cs142), *az ő csendes, lelkes, diszkkrét életébe, az ő zajtalan házába* (cs148), *teáscsészék illata párázott előttük* (cs148), *a zongora még egyszer összefogta a halálballada tompa, fáradtan szelíd motívumait* (cs150), *talán mosolygott* (cs151), *elszállt egy sóhaj* (cs155), *félálmos, puha kacaj* (k157), *enyhült sóhaj* (k157), *sok csinos, apró modorosság* (k158), *a régi levelek kicsit tisztoske és elvont tónusában* (k163), *egy naiv félgondolattal* (k164), *könnyű derűre hangolt enyhe napok* (k165), *könnyűlten sóhajtott* (k174), *gyenge mosolygás* (a176), *szőkés bajusza van és hunyorgó, gyöngye szeme* (s234), *az apróra kidolgozott, finom álomszövöttesek, amiken el lehet babrálni egy tétlen, letompított életen át* (s256), *szép, csendes, szenvedő és szent érzés* (f303), *lány sírhatnamos, kincses, szívbeli szerelem* (f303).

„Jelentős illúziókeltő szerepe van mindannak, ami a mese, a csodás, a babonás, a fantasztikus, a misztikus vagy a kísérteties, a rémítő világába tartozik” (Szabó 1988: 105). Az elemzett novellák bőségesen nyújtanak ilyen anyagot is. Jellemzők az álomszerűség, a bizonytalanság hangulatképei, de ide tartoznak a rejtett erotika és az elvágódó nosztalgia megnyilvánulásai is, a magukat a valóságból a képzelet világába álmódó hősöket jellemző motívumok. Mindezek nem elsősorban tartalmuk, hanem a díszítő, dekoratív jellegük miatt válnak a szecesszió stílus eszközeivé: *Nem is látta darabonként, csak érezte e négy fal közé zárt intimítást, szelíd harmóniát és lappangó, szinte fájó érdekességet. Arra gondolt, hogy az illatszer különös árnyalata ejti csak káprázatba és elmélyedésbe.* (cs131), *érzések és álmok raja száll fel* (cs134), *egészen szűzies és tudatlan (részvét), amilyent rejtélyekkel és szomorúsággal teljes szépség idéz fel bennünk* (cs134), *gyöngéd és kalandozó álmaiknak vége szakadt* (cs140), *a régi vár szürke romfalai alatt csendes hazafelé tartottak* (cs145), *lebűvölten meredt maga elé* (cs149), *a két gyertya sápadt sugárcsíkja alakján kereszteződött, szinte átlátzóvá tette, és kiemelte a sötét fal teréből* (cs149), *az álma szűzies volt és boldogan izgalmas* (cs151), *összehúzott szemmel erőszakolta azt a félrívületet, amikor csak rezgő szívárványcsíkjait látni a ködszürke lámpafénynek és csak árnyjátéknak a robogó alakokat* (k166), *oly rejtetten érzéki* (k168), *csendes lebegni a hínáros, nyugodt vizek fölött, nem nézni semmit apróra és a legkülönösebb álmokba merülni e nagy kéjes passzivitásban* (k171), *most érezte valami szuny-*

*nyadó, rejtett szépségét a múltnak (k172), ha ránehezül itt a gyönyörű magány, e vizek sűrű, nagy melankóliája, ez émelyítően sok szerelem (k174), tört élű, álomlaza vonalak és révületbe vibráló színek (k175), átszépül percre némelyik darabos arc a megadó, lelkes szomorúság elmélyedésében (a177), életüket, ahogy önmaguk előtt is csak ködlő zűrzavar gyerekségük óta (a180), csend és homály volt körülötte (s246), olyankor szándékosan engedte bele magát pihentető álmodásba, szinte időt szabott magának erre, és a napi valóságok satnya képeit alakította, játszotta át heves színekkel, lobogó, különös történetekké (s246), Mennyi megszűrt, ellágyult zajongás! Minden este lehet így ülni – bénultan, feledésbe esetten, kielégülni álmotörténetekkel, álompartnerekkel – holtig tartó magányban (s251), a téren a csorda ment át – úszó, fehér foltok lassú sora, ahogy átrémlik a sötéten (s251), lába öntudatlanul kereste a biztos utat, mintha ismeretlen homályban járna, egyedül, süppedő talajon (s256), (egyik nap a másik helyébe) tegnapba-múlt éppolyan üresen, homálylón... jött a másik (f282). A helyenkénti meseszerűség, álomszerűség mellett a valódi mesék, a csodák világa jellemzően nem jelenik meg ezekben a novellákban, ezt a fogalomkört a *Külön úton* című művésznovellában hangsúlyos szerepben felbukkanó festménycím idézi fel: *Őszi tündértánc* (k167).*

A szecesszió vonzódik a különös, a bizarr, furcsa vagy torz jelenségek, lelkiállapotok iránt. Ennek a motívumai is feltűnnek Kaffka írói nyelvén: *a jólneveltség dresszírozott készsége (cs129), szinte vaskosan demonstratív nyíltsága a szerelemnek (cs141), az ember anarchikus függetlensége (cs144), mások burleszk tréfái és trágár bizalmaskodása (cs147), izgága könyvek (cs147), félbarbár idegzete sejtő felviharzásával (cs149), eleven, feszült, vonzó és nyugtalan férfiarc hajolt ki a keretből (cs150), ízetlen, erővel-esett, korcs és éretlen szerelmét, gyerekesen külön életprogramját (cs153), egyre idegesebb magafeledkezéssel gyorsítva lépteit (k156), idegen, torz gondolatok törnek rá (k157), szinte ártatlan volt e gonoszság, aminek mégis a bűntudata lett tán béklyó rajta (k159), furcsa és váratlan ötlet (k162), vad groteskséggel bukdácsolts vele (k165), az ingyennap rosszindulatú és formátlan vendégei (a176), a nyomorúság anyái (a176), sok ideges gyötrődése (a179), sok nehéz keresztje (a179), furcsa, megrettent, ideges passzivitással (a179), ideges, sírásba csukló erőlködés (a180), rosszbetegség, az úricifráké (a182), Klári vak, mámoros feledséggel élvezte e kiragyogó órákat – sokszor idegesen feszült, sikongó jókedvvel (s230), fura kis kék selyemkendő (s237), volt valami ideges és finom nyughatatlanság rajta (s248).*

4.3. A művészetek köreiből vett díszítő motívumok

Az elemzettek közül csak egy novella szereplői művészek, de a művészetekkel kapcsolatos kifejezések majdnem mindegyikben feltűnnek. A szecessziós felfogás szerint „a művészet az öröm forrása, az élet vigasza” (Pók 1972: 55). Az esztétikum, a művészi szépség kultusza és az alkotóművészek képzőművészeti tárgyú műveltsége magától értetődően kapcsolja be az irodalom, a képző- és zeneművészetek szakkifejezéseit, valamint művészeti leírásokat az irodalmi alkotásokba.

Szép számban szerepelnek a novellákban általánosan a művészet, művészlét fogalomköréhez kapcsolódó kifejezések: *megihlette a romlatlan, fiatal lényét* (cs140), *ideális elvontság* (cs147), *motívum* (cs150), *pompa* (cs151), *póz* (cs153), *szimbólum* (k158), *művészember* (k160), *művészösszejövétel* (k160), *műterme* (k161), *esztétikája* (k162), *művészet* (k163), *elit-ízlés* (k163), *artisztikum* (k164), *talentum* (k167), *kritikus* (k167), *szimbolizmusa* (k167), *esztétikus pátosz* (k168), *művészvacsorákon* (k170), *műterem-bolondságok* (k171), *precíz vagy nyers teljességű forma* (k172), *hosszú, művészies haja* (s248), *művészképpű* (s248); irodalmi kifejezések: *halálballada* (cs150), *poétás* (cs153), *író* (k161), *novellák, regények* (k162), *misztériumjáték* (k168), *novellatéma* (k168), *elpoéziszte* (f300); képzőművészeti kifejezések: *tónus* (k158, k166), *ecsetvonás* (k158), *fest* (k159), *tárlat* (k160), *erős kontúrú* (k167), *akt* (k167), *lágyművészek* (k167), *festői pillanat* (k168), *képrámák* (k168) *akvarellszerűen világos* (k170); zenei kifejezések: *diszharmonikus* (az arctól különvált életet élő szem) (cs134), *melódiakerülő modorában* (cs136), *valami diszharmonia* (cs141), *zeneértő* (cs149), *muzsika* (cs149), *lágyművészek* (cs149), *melódia* (cs149), *áthangolódott* (cs150), *zongora* (cs150), *akkord* (cs151), *zümögő* (k156), *egy szó hangárnyalatán* (k164), *dallam* (s249), *operett* (s249), *sziréndal* (s249), *bosztonütem* (s250); sőt lakberendezési fogalmak is: *a reggeli interieur félderűjében* (cs129), *enteriőr* (k158).

Hosszabb, akár mondatnyi terjedelmű, művészetek ihlette szövegegységeket is olvashatunk, ezeknél még kifejezettebb a stilisztikai díszítő funkció: *Párnák, egy-színű, sima selyemből, egy darab régi brokát, diszkréten tarka japán ellenző, néhány szoborvázlat agyagból vagy sima, rámás tollrajzok.* (cs131) *Újfajta poémák voltak, a fiatal forradalmárok érdekesen nyers, melódiakerülő modorában, egy-egy gondolat merész, rusztikus odagördítésével, egy-egy szó szokatlan oldalvilágításával.* (cs136) *A ritka törzsek közé nedvesen csillogó fehér foltokat szórt a nap.* (cs139) *kényszerítette, hogy lassú, taktusos lépésben együtt haladjanak* (cs141). *Az anyja hangolta úgy, hogy undorodjék a szerelem útszéli szurrogátumaitól* (cs147). *Szép vonalú, gyöngéd leányvállal utánaledült az ütemsoroknak* (cs149). *harangszó zümögése, távoli, körüti lárma zenévé szitált, rezgő hangpora* (k156), *konokul egyforma ütemben torlódott mindegyik nap a másik helyébe* (f282).

A művészetek világának sajátos, a korra és így az irányzatra is jellemző eleme a keleti kultúra iránti vonzódás, amely egyesíti a szépség- és művészetkultuszt a titokzatosság, az egzotikum iránti rajongással. A kelet világa is díszítőmotívummá válik, változatos (görög, török, egyiptomi, bizánci, és elsősorban japán) példáit olvashatjuk az elemzett novellákban is: *diszkréten tarka japán ellenző* (cs131), *japán csészek* (cs133), *ültek a törökös, virágos zsöllyéken* (k163), *füstölt éget* (k165), *görögös hajviseletével* (k166), *furcsa, bizantinus mellű* (k171), *vasból öntött kis szfinx* (k172).

A példák igazolják, hogy Kaffka Margit a művészeti kifejezéseket kiváló esztétikai érzéssel építette be műveibe, ezeket is stílusának fontos alkotóelemeivé téve. Természetesen a legtöbb művészeti kifejezés a művészi témájú novellában szerepel, de a többiben is találtam ilyeneket, az általam elemzettek közül csak az

Asszonyokból hiányzik ez a fogalomkör, amely (amellett, hogy rövidebb terjedelmű), naturalistább témaválasztású a többinél.

4.4. A stilizált természet

A szecesszió művészetét áthatja a természet utáni nosztalgia. A természet, amely az elvagyódás, a menekülés, a 'szecesszió' harmadik lehetőségét nyújtja az álmok világa és a művészet mellett, nem a maga valóságában jelenik meg az irodalmi alkotásokban. A szecessziós alkotó „előszeretettel használja fel képekalkolásában a természet jelenségeit, de nem a maguk természetes voltában, hanem a képzőművészekhez hasonlóan átstilizálja a természetet is” (Kispéter 1989: 46). Jellegzetesek a dísznövények (például orchidea), a halálvágyhoz társuló krizantém. A természet megjelenítése gyakran emberi tulajdonságokhoz kapcsolódik, ahogy a szecesszió rajzain is, az ember és a természet egymásba fonódik (Szabó 1998).

Kafka Margitnál is megtalálhatók a természetet idéző, díszítő hatású motívumok. A stilizált természeti képek mellett megfigyelhetők a valós természet költői szépségű leírásai: *Egy félig nyitott ablakszárnyon hús éjszakai lég szállongott be hozzájuk – messze elterülő, ázott, nagy barna földek illatával tele.* (cs154) Ahogy Szűcsné Turóczy Zsuzsanna is megállapította, „a természet legtöbbször nem művi, mint a szecesszió más íróinál, hanem üde, élő, eleven” (Szűcsné 2002: 288). Alakjai gyakran romantikus körülmények között, de a valódi természetet látják maguk körül, a leírásokban inkább a költői képek halmozása játszik díszítő szerepet. *A legelső hajó hozta őket, mikor a folyóparti gátak áttetsző, bűgő túlök-szava végigrezgett a Dunán, és vízszagú, nagy garabonciás szellők nekilódulva átcsatangolták a homályos utcákat.* (cs127) – Az idézett mondat szinte összegzése a szecessziósnak tekinthető díszítő motívumoknak, ahogy a következő is: *Puha talajra jutottak, és elhalt a lépteik nesze. A fasudarak közt már homály húzódtott el – kikerültek a gyér, mogyorós erdőaljba, s a régi vár szürke romfalai alatt csendesen hazafelé tartottak.* (cs145) További példák a lírai, dekoratív természetábrázolásra: *kinn, szabad ég alatt, mindig zavartalanabb volt és teljesebb a rokonérzésük k166 álnokul tavaszos, fagyengesztelő februári estéken* (k166), *ezer foszlányra szaggatott holdfény és örvényes hullámjáték a leírhatatlan színű, örök csodájú vízen* (k170), *ifjú szerelmesek bújtak össze a nagy tavaszban* (k174), *nyári napszállat porában, fehér hóba takartan, cuppogós tavaszi sárban* (s240), *az udvaron nagy piros mályvák tüzeltek, korai hőségben égett már délelőttéken a kert* (s287).

Az emberi tulajdonságok és a természet összekapcsolódásával létrejött díszítő motívumokra is találunk szép példákat az elemzett novellákban: *gondolatok hernyószürke rajzása* (k158), *szimbólumok után, amik könnyedén, virágegyszerűen támadtak elő* (k159), *arcukon a megszokott keserűségglárvával* (a176), *kész volna feleselni, mint a hű ugató kutya* (a180), *a férfi már úgy tapadt a sarkához, mint a bojtorján* (s240), *(érezte ... pillantását) A kezén. – Elkapta és szerette volna letörölni titkon, mintha valami állat – egy kutya – nyalt volna végig rajta hideg nedvességgel.* (s244) *Lusta, szép nőstényvadak busa és királyi morcossága nézett elő a homályba árnyékolt nagy szemekből.* (s246) *A teste kivirult az első*

gyermek után, mint egy szagos, virágos bokor. (f286) a forró gyűlölködés szinte körülfolyja, mint a láva, és elszigeteli őket (a180) – Ez utóbbi idézet a szecesszió egy másik jellemző sajátossága, az indázó motívumok irodalmi ábrázolása irányába is mutató jelenség.

5. Díszítő stilizáció

„A szecesszió legáltalánosabb, legjellegzetesebb stílustechnikája a stilizáció” (Szabó 1998: 179). Annyira alapvető, hogy már a legkorábbi elemzők is hangsúlyozzák: „A szecesszió a valóság stilizálásának igényével jött” (Halász 1977: 493), és minden szecesszió-tanulmány kitér rá. Szathmári István a ‘stilizál’ igének három idevágó jelentését sorolja fel: 1. díszítő cézzattal általánosítva, a lényegi vonásokat jelezve ábrázol; 2. bizonyos jellegzetes szavakat, amelyeknek a jelentése alapvető a mű szempontjából, az író megismétel; 3. a megismételt szavak mélyebb és elvontabb, allegorikus, illetve szimbolikus jelentést vesznek fel. (Szathmári 1998: 22.) Ez az eljárás a szecessziót a kor impresszionizmus melletti másik nagy stílusával, a szimbolizmussal rokonítja, illetve kapcsolja össze.

A stilizáció arra is alkalmas, „hogy segítségével a szecessziót még világosabban el tudjuk különíteni a korábbi, ugyancsak dekoratív jellegű irányzatoktól. [...] A szecesszió ezeket a díszítőelemeket egy új esztétikai elv szerint, egy új stílustechnikának alárendelve hasznosította: alapvonásaira egyszerűsítette őket. [...] szóhasználati díszítő motívumait pedig egy lényegre jelző közös jelentésre egyszerűsítették, és valamennyiüket egységesítő összhangba foglalták. Eszerint a stilizáció a díszítő szók fölött álló, szerepeltetésük módját megszabó első számú szecessziós sajátosság” (Szabó 1976: 79).

Az első pályaszakasz műveit vizsgáló Szűcsné Turóczy Zsuzsanna megállapítása szerint „Kafka Margitnál csak kisebb szövegrészeket fog át a stilizáció és ritkán fordul elő”. (Szűcsné 2002: 296.) Magam ugyanerre a következtetésre jutottam a második pályaszakasz itt elemzett novellái kapcsán. A stilizáció Kaffkánál leginkább az azonos, vagy azonos fogalomkörbe tartozó kifejezések stilizáló hatású ismétlésében jelenik meg: *suttogott, mesélt és dalolt nekem (cs143), az átremegésig, a sóhajig, a sírhatnáság édes megindulásáig (cs148), szorongó, áhítatos, félig naiv és félig epedő fiatal arc (cs154), a nyílt erkély-ablakon gyönyörű és kész női szopránhang csavarodott, trillázott, ujjongott ki (k172), csenevész, hibás testű, levénult kis boldogtalanjaik (a176), zöld redőkön át zöld szőnyegekre vetődik megsűrten a nyári fény (s227), tavaly ilyenkorra, harmadéve ilyenkorra (s284).*

Előfordul, hogy valamivel terjedelmesebb szövegegységeken vonul végig egy ismétlődő, szövegszervező erejű kifejezés: *Félig leborult szemhéjai és a mély gyűrűk sötéten alárajzolt fátyolfoltjai mögöl különös, tompán sugárzó pillantása feléjük szállt néha. E két csodálatos, okos és erős sebzett-szarvas szem. E titokszerű és fájdalmat okozó szemek! Melyikükre néz vajon? (cs150) Ilyenkor a férfi*

erőlködött odakinn a hűsítő éjszakában, hogy felidézze és magával vigye az asszony illatát, finom nyaka ívét vagy a tekintetét; ilyenkor elfeledt régi érzéseire gondolt és az egyszerű teljes magától-lettségre néha egy-egy futó, közönséges szenvedélyben is; és idegesen vont vállat: „Öregebb lettem, ennyi az egész!” ... És ilyenkor az asszony sokáig nézett még bizonytalan, töprengő szemmel a kályhatűzbe (k165). ó, az ő tizenöt évét fogja folytatni itten. Néha szinte belerémült. Így van! Majd folytatja a barátkozást a doktornéval, aki szolgálai szeretettel húz hozzájuk, mert egyszerű családból való; folytatja a gyűlölködést a gőgös uradalmiakkal; (s240)

A *Fekete karácsony* egyik részletében az arany szín ismétlődése (*diót aranyoztak, aranyszál, aranyháló*) idézi szimbolikusan is a karácsony hangulatát, kontrasztot teremtve a főszereplő gyászos, „sötét” hangulatával.

Az *üvegvirág* jellegzetesen szecessziós motívum, így a stilizáció szemantikai funkciójaként értelmezhető, amikor az anya féltett gyermekét, *e túlfinom, de szinte tökéletes alkatú kis üvegvirágot* (a178) metaforával nevezi meg (vö. Szűcsné 2002: 296).

6. Indázó szerkezetek

Az indázás (másképp hullámozás vagy kígyózás) a szecesszió egyik legsajátosabb jegye a különféle művészeti ágakban. Annyira alapvető, hogy Szabó Zoltán felfedése szerint a rocaille – rokokó mintájára a szecesszió irányzatának elnevezése akár „az indázás művészete” is lehetne (Szabó 2002: 264).

Az indázás a szépírói nyelvben három módon jelenik meg (Szabó 1976, 1988, 1998, 2002 és Szathmári 1998 alapján): egyrészt, a korábban már tárgyaltakhoz hasonló módon, díszítő hatású, valamilyen módon az indázásra utaló kifejezésekben – ezzel kétszeresen is alátámasztva szecessziós jellegét, hiszen a díszítő motívumok kiterjedt alkalmazása és maga az indázó motívum is a szecesszió lényegi jegye –, másrészt hullámozó mozgásokat tartalmazó jelenetekben, leírásokban, harmadrészt indázó mondatszerkezetekben. Mindháromra sok példát találunk Kaffka Margit elemzett novelláiban.

Indázásra utaló minden olyan kifejezés, amely valamilyen hullámozó, csavarodó, tekeredő, fodrozódó vagy ilyen hatást felidéző jelenséget (dolgot vagy cselekvést) ábrázol, dekoratív hatással: *Oválrajzos profilja* (cs133), *bő, puha hullámok* (cs133), *ruhája fodrai* (cs148), *az élet hullámverései* (cs149), *selyempárna fodrain babrált* (cs149), *finom nyaka ívét* (k165), *a takarók puha redői* (k165), *lengve vonaljáték* (k167), *pergamen fejléc indás virágai* (k168), *hínáros, nyugodt vizek* (k171), *keskeny, boltozott sikátor ívei* (k172), (hang) *csavarodott* (k172), *kerengve* (k174), *tört élű, álomlaza vonalak* (k175), *laza hullámokat sütött a hájból* (s244), *hálóköntöse fodra* (f304).

Hullámozó mozgásokat tartalmazó kifejezések, mondatok: *mélyen jelentős szépsége, különös szemei, hullámos, egyszerű mozdulatainak egyéni intelligenciája* (cs148), *hullámszerűen egyre feljebb-feljebb tört a fiú bensejében a zokogás vágya* (cs150), *valami tompa kelletlenséget érzett, arcáig szökő, gyors vérhullámot*

(s229). A következő példában hosszabb szövegrészt fog át a hullámozó mozgás (bár hajóutat ír le, ahol a hullámozás nem dekoráció, a szövegben a hullámozásra utaló kifejezések mégis tekinthetők az indámozás stilizált formáinak): *Ezer foszlányra szaggatott holdfény és örvényes hullámozjáték a leírhatatlan színű, örök csodájú vizen: és benn a hajóban szörnyű ingás, testet-lelket összerázó, gyűlöletes. Az asszony túrhetetlennek találta a pállott illatú, forró kabinok szűkösségét ... utóbb fenn, a fedélzeten töltötte az éjszakát ... Itt legalább kevésbé érte a gyötrő hintámozás* (k170).

„Az indámozás fő stílusformáját a hullámozó vonalú mondat és szövegszerkezetek alkotják” (Szabó 2002: 273). Többen (Szabó Zoltán, Bencze Lóránt) a mondat-szerkesztés indámozó jellegét tekintik a szépirodalom leginkább szecessziós sajátosságának, mivel a hullámozó, kígyózó, indámozó vonal a legismertebb sajátossága a szecesszióknak. „A zömében mellérendelő mondatrészek kígyózó szerkezete sorjázása a képzőművészetben oly jellegzetes stilizált, tekeredő növényi indákra, kígyózó görbe vonalakra emlékeztetnek” (Kispéter 1989: 47). Az indámozó mondat- és szövegszerkezeteknek több változata van. Szabó Zoltán szerint ezeket tüzetesebben még nem vizsgálták, de 2002-es tanulmányában felállítja az indámozás egy lehetséges tipológiáját (Szabó 2002). Rendszerezése alapján ezekből a típusokból mutatok be néhányat.

Mindegyik indámozó mondat- és szövegszerkezet közös sajátossága, hogy belső szelvényekre, szakaszokra, ívekre bomlik. Az első típus mellérendelő szerkezetekből álló felsorolás, gyakori sajátossága a jelzőhalmozás: *A verandaszerű, üveges ebédlőben | enyhén langyos volt a kályha porcelánja, | és a parázs gyöngye izzása | kellemesen lehelte be a szobát.* (cs128) *Ó, a sok csinos, apró modoroság, | az ő lámpafényes tónusai, | tetszetős enteriőrök csillanó selyme, vánkos és virág, | a jobb átlagízléshez udvarias bájjal simulók.* (k158) *Szemben ültek a törökös, virágos zsöllyéken, | és valami ünnepi, kedvesen szándékos felhangoltság érzett meg rajtuk; | a szavaikon, a megjelenésük, mosolyuk, ruháik gondján; | és mindegyikük jóleső biztossága, | hogy a másikat sem érte csalódás* (k165).

Ebben a típusban az ívek belső tagolódásuk alapján különülnek el, amelyek főleg akkor feltűnőek, ha ez a belső tagolódás eltérő: *Egyszerre megint eszébe jutott az asszony, | mélyen jelentős szépsége, | különös szemei, | hullámos, egyszerű mozdulatainak egyéni intelligenciája – | az az egész csodálatos búvkör, | mely előtte és utána szállt | könnyű és illatos ruhája fodrainak –, | minden, amit nem értett, és hódolva csodált rajta – | az átremegésig, a sóhajig, a sírhatnáság édes megindulásáig.* (cs148) *És itt a nagy, meleg nyári csend – | falusi csend, mint régen, | virít a kert – | verbénák, bazsalikomok –, | alig libeg az ablak fehér függönye – | jó szag van itt, tisztaság – | egy légy zümmög, és alszik mindenki – | most már minden nyáron* (s232).

A második típus jellemzője, hogy az indámozó ívek tagolódásának a határai hangsúlyosak; ezek lehetnek azonos szavak vagy szinonimák, illetve azonos szófajú szavak: *Majd folytatja a barátkozást a doktornéval, aki szolgálai szeretettel húz hozzájuk, mert egyszerű családból való; | folytatja a gyűlölködést a gögös*

uradalmiakkal (s240); Vigyázni, félni, függni tőle – | öltözni, erőlködni, igazodni e nő kedve szerint, | hogy kiérdemelje, | hogy el ne veszítse! (s241).

Az alábbi két példamondatban megfigyelhető a második mellett a harmadik típus fő jellemzője is, ami a váltakozó, növekvő hosszúságú indák, ívek sorozata: *Dolgozni, | tudni a mesterséget, | becsületesnek lenni a pénzzel! (s241) Azért, hogy eljött, | hogy remény és szó nélkül, állhatatosan, tisztelettel, | csak bánatos és bátor nézésekkel, | szíve fiatalos teliségével már régóta érti és szánja és szereti őt (f297).*

Fokozottan keltik a hullámozás érzetét az olyan mondatok, amelyekben a kibővülő indasor többször újrakezdődik, egy, többszörösen összetett mondaton belül több „hullámmozgást” indítva: *Szép, hosszú, havas tél jött, | meleg fényű, halk áhítatú esték, | mikor lassú hó áradt a búbos cserépkályha körül, | | teafőző zümmögött, | és a nagy, sárga ernyős lámpa fénye áttüzel | az asszony mélyszínű, puha selymein, | formái rejtett és gyöngéd elevenségén. (k164) Hogy azért mégis – | mikor majdnem kettőbe törött – | nem lehetett egyéb választás, egyéb vágy, | mint hogy agyonszólva, kipellengérezve, vezekelni-kötelesen – | | akárhogy, | de visszakerülhessen ide, | mert ez mégis az ő háza, az ő férfia volt | és a kisgyereke itt a bölcsőben (f289).* Az indázás hullámszerű kibővülésének érzetét itt a szabályszerűséget sejtető módon növekvő szótagszámú (4, 6, 8) állapothatározók sora is erősíti.

A hallási érzetek nagyfokú zeneisége és az alliterációk mellett az indázó szerkezetek akusztikai hatása is hozzájárul a szecessziós szövegek díszítő zeneiségéhez.

7. Szecessziós állókép

Több tanulmány foglalkozik Kaffka Margit prózájának szövegszerkesztési sajátosságaival, megállapítva, hogy stílusára a nominalitás, a leíró és reflektív előadásmód jellemző. A névszói jelleget erősítendő gyakran használ igéből képzett főnevet vagy igenevet (*dinnye cipelésében, szaladva*), illetve melléknévi eredetű elvont főneveket (*fülledt unalma*) (Herczeg 1979) Raisz Rózsa Petelei-, Krúdy- és Kaffka-novellák mondatszerkezeti jellemzőit (a kapcsolások számát, a mondatok mélységi mutatóit) összehasonlítva állapítja meg: „Kaffka Margit dekoratív mondatformálására a hosszú mondatok, hosszú bekezdések, a sok mellérendelő forma kedvelése jellemző”, ahol a szereplők párbeszéde kevésbé töri meg a folyamatos szöveget (Raisz 1989: 328, 337). A mellérendelés uralkodó szerepét az alárendeléshez képest, valamint a jelzők és egyéb mondatrészek halmozását egyaránt tekinthetjük impresszionista és szecessziós vonásnak a művekben. „A háttér nagyobb jelentőséget nyer, mint a cselekmény, [...] a tájleírás tényszerűségét kiszorítják a vizuális (nemritkán akusztikai elemeket is tartalmazó) képek. [...] A cselekmény, a helyszín, az idő elhomályosulása egyúttal azt is jelenti, hogy a leírások és a reflexiók uralják a novella szerkezetét, néha addig elmenően, hogy „átveszik” a tulajdonképpeni cselekmény, helyszín és idő szerkezetbeli szerepét, és önálló elemként, a szerkezet részeként tarthatók számon” (Murvai 1976: 94).

Murvai Olga 2002-ben megjelent tanulmányában az impresszionista és szecessziós vonások elkülönítésére tesz kísérletet, a leírást alapvetően szecessziós, a reflexiót impresszionista jellemzőként azonosítva. Elemzése alapján a nézőre tett benyomások összességéből kirajzolódó, az asszociáció logikáját követő impresszionista portré mellett a szecessziós leírás „a szem logikáját” követő, részletező, mellérendelő felsorolás, amelyben jellemzően nincsenek (különösen cselekvő) igék, forikus elemeket csak elvétve találunk, tipikus a határozott névelő, a mondatok kapcsolási viszonyaira az aszündeton jellemző. A szecessziós elbeszélői technikájú író külső, fizikai portrét, színpadszerű beállítású, vizuális elemekből megrajzolt állóképet alkot (Murvai 2002). Bár megközelítésmódjának szakirodalmi megítélése ellentmondásos – Kemény Gábor meggyőzőnek tartja (Kemény 2008), Szikszainé Nagy Irma inkább erős fenntartásait hangoztatja vele kapcsolatban (Szikszainé 2003) –, mégis egy lehetőséget kínál a nagyon hasonló stílus-eszközöket használó impresszionizmus és szecesszió elhatárolására. Kaffka Margit általam elemzett novelláit ebből a szempontból végignézve az látható, hogy míg tisztán impresszionista leírások találhatók bennük, a Murvai Olga modellje szerint szecessziósként meghatározhatók nem, viszont vannak nagyobb részben szecessziós vonásokat mutatók. (A rövidebb, egy-két sornyi leírásokat ebből a szempontból irrelevánsnak tekintem, hiszen azok nem elegendők egy teljes, fényképszerű portré megrajzolására.)

Két, részben szecessziósnak minősíthető portré: *Pál valóban mondta egyszer, hogy csak harminchét esztendő, de még annyinak sem látszott. Jól megőrzött, finom alakja okozta-e vagy könnyű, világosszürke pongyolája, a sok, fehér csipkével, amiket sima gráciával húzott nyúlánk, fehér alsó karja fölé, mikor a tejeskanna után nyúlt. De az arca is a későn hervadók közül való, nyugodt, oválrajzos profilja, a kreol árnyalatú szín és tömött, sötétbarna haj, bő, puha hullámokban simítva a szabályos homlok fölé.* (cs133) *Hátrább lökte a forgótükör lapját, és vízszínű síkjában egyszerre állva végiglátta egész magát. Szinte meglepte most ez; – a nyaka, vállai fehérsége a nyitott ablak esti fényeiben átrózsállóan, elevenen; a gyöngyházfényű két karcsú karja, ahogy ívelőn feje fölé emelte, utána nyújtva sugár és teli, hajlós derekát, amíg keblei kirajzódtak az ing csipkeáttörésén* (s245).

Az alapvetően külső portrét adó leírásokban jellemző a mellérendelő felsorolás, a jelzők halmozása, a színpadszerű elrendezés, nem hangsúlyos a reflexió, azonban egyik portré sem igazán „állókép”. Egyik kép sem statikus, az elsőben a *húzott* és a *tejeskanna után nyúlt*, a másodikban a *feje fölé emelte, utána nyújtva* kifejezések keltik a „mozgóképek” hatását. Az első nem tartalmaz reflexiót, a másodikban a *meglepte* szó a tükör előtt álló nő önreflexiója. Forikus elemeket és a mondatokat összekapcsoló kötőszavakat is találunk, valamint a döntően vizuális érzetek mellett az elsőben megjelenik a tapintási érzet is. A statikus leírás tehát nem tartozik a Kaffka Margit által kedvelt írói eljárások közé.

8. Összegzés

A tárgyalt szövegek vizsgálata azt igazolja, hogy Kaffka Margit középső pályaszakaszának novelláiban megtalálhatóak, részben meghatározóak a szecessziós stílusjegyek. Írói nyelvhasználatára feltűnően jellemző a díszítő elemek kedvelése, a dekoratív jelzők, az díszítő hatású érzéki érzetek, a különös, bizarr motívumok, a művészetek és a misztikus Kelet világából vett képek használata. Gyakran él a lírai költészet eszközeivel (alliterációk, szinesztéziák) prózai írásaiiban is, szívesen alkalmazza a zeneiséget keltő akusztikai hatásokat, hullámszó, indázó mondatszerkezeteket, amelyek jóvoltából novelláinak nyelve erősen költői, lírai lesz. Ugyanakkor kevésbé él a stilizáció és az állóképszerű, statikus leírás lehetőségével, valamint novelláira nem egyforma mértékben jellemzőek a szecessziós vonások. Talán tendenciaszerű, hogy míg a korábbi, 1909-ben írt művek (*Csendes válságok, Külön úton*) szinte burjánzóan dekoratív nyelvezetűek, a későbbi, 1911-ben, illetve 1913-ban írtakban (*Süppedő talajon, Fekete karcsony*) kevésbé hangsúlyos a díszítettség, a szecessziós vonások inkább egyes részletek, mint az egész mű meghatározó stílusjegyei. (Ennek a lehetséges tendenciának az igazolása további vizsgálatokat igényelne.) Külön figyelemre méltó az 1910-es *Asszonyok*, amelyben a dekadens polgári világ ütközik a mélyszegénységben élőkével. Itt jól megfigyelhető, hogy a szecessziós stílusjegyek főleg a jómódú polgárasszonyhoz és környezetéhez (a megérkező „lovag”, a dajka) kapcsolódnak, Kaffka így az írói nyelv eszközeivel is érzékeltetni tudja, hogy a szépség kultusza, a kifinomult esztétikum milyen távol áll a mindennapi létfenntartás gondjaival terhelt társadalmi rétegektől – a szecessziós nyelv így a társadalomábrázolás eszközévé is válik.

A huszadik század elején az impresszionizmus, a szimbolizmus és a szecesszió a képzőművészetek felől indulva egyszerre hatott az irodalomra. Így van ez Kaffka Margitnál is, akinek a műveiben nem lehet, de nem is érdemes megpróbálni szétválasztani a szecessziós és impresszionista jegyeket, hiszen azok együtt alakították írói stílusát. Hogy mit jelent számára az irodalmi nyelv szecessziója, azt minden szövegelemzésnél szebben foglalják össze saját szavai a *Külön úton* című novellából: *A nyelv aranyos ragyogású és fakó, aprózó; mint egy régi pergamen fejléc indás virágai.* – Ilyen tehát a szecessziós stílus Kaffka Margit novelláiban.

Forrás:

Kaffka Margit 1978: *Süppedő talajon*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Irodalom:

Halász Gábor 1977: Vázlat a szecesszióról. In: Halász Gábor: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó. 493–501.

Herczeg Gyula 1979: *A modern magyar próza stílusformái*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kemény Gábor 2008: A Nyugat jelentősége a magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében. In: *Magyar Nyelvőr*, 2008/3. 279–302.

- Kispéter András 1989: Az irodalmi és a nyelvi szecesszió néhány kérdése In: Fábián Pál – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Budapest: Tankönyvkiadó. 36–48.
- Murvai Olga 1976: Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 89–139.
- Murvai Olga 2002: Szecesszió – álló kép vagy mozgó kép? In: Szabó Zoltán (szerk.): *„Arany-alapra arannyal”*. *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 148–167.
- Pók Lajos 1972: *A szecesszió*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Raisz Rózsa 1989: Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. In: Fábián Pál – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Budapest: Tankönyvkiadó. 317–338.
- Szabó Zoltán 1976: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 49–88.
- Szabó Zoltán 1988: A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Hortensia Papadat-Bengescu és Kaffka Margit prózájában. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1988/2. 99–110.
- Szabó Zoltán 1998: *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Szabó Zoltán 2002: Az indázás stílusformái. In: Szabó Zoltán (szerk.): *„Arany-alapra arany-nyal”* *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 264–282.
- Szabolcsi Miklós 1965: *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szathmári István 1998: Stíluselemzés és stílusirányzat. In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 15–32.
- Szikszainé Nagy Irma 2003: „Arany-alapra arannyal”. *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Szerk.: Szabó Zoltán. In: *Magyar Nyelvőr*, 2003/1. 113–120.
- Szűcsné Turóczy Zsuzsanna 2002: A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Kaffka Margit prózájában. In: Szabó Zoltán (szerk.): *„Arany-alapra arannyal”*. *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 283–304.

Lektorálta: Nyomárkay István

Kisebb közlemények

Dziewońska-Kiss Dorota, Fábián Krisztina

**A »SZEM« FOGALMA
AZ ANGOL, A LENGYEL, A MAGYAR, AZ OLASZ ÉS AZ OROSZ
NYELV
FRAZEOLÓGIAI KAPCSOLATAINAK TÜKRÉBEN¹**

1. Bevezetés

Jelen munka célja a »szem« fogalom nyelvi képének rekonstruálása az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben. A vizsgálat tárgya elsősorban a fogalom konceptualizációja az adott nyelvekben, emellett a **szem** fogalom belső taxonómiájának leírása, a nyelvben elfoglalt státuszának meghatározása és nem utolsósorban a nyelvi adatok fényében a fogalom nyelvspecifikus vonásainak jellemzése.

A nyelvi adatok forrása az adott nyelvek frazeologizmusait, szólásait stb. tartalmazó szótárak, az egyes nemzeti szövegtárak, valamint a közbeszédben előforduló nyelvi példák.

2. A szem lexéma státusza az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben

Az öt nyelvet vizsgálva, a *szem* lexéma első előfordulása a magyar, angol és az olasz nyelv esetében a 11–13. századra tehető. A magyar nyelvemlékek esetében egyik korai előfordulása a Halotti beszédben figyelhető meg 1192-ben („Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc”, HB). Két jelentés egymás mellett éléséről beszélhetünk az első előfordulások óta, mint a ’látás szerve’ és mint ’kalászos, hüvelyes mezőgazdasági növények magja’ is szerepel az írásos emlékekben.

Az angol nyelvben a főnévi alak *eye* ’szem’ első előfordulása a 13. századra tehető, összetett szavakban való előfordulása a 15. századtól datálható. Az eredeti szótő az *augon* alakra vezethető vissza, amelynek alakváltozata a svéd és dán nyelvekben is megtalálható. Elsődleges jelentése ’látószerv’, a továbbiak, mint például a szem mint ’a tű lyuka’ és *szemtől szembe látni valakit* a 15. századtól folyamatosan keletkeztek.

¹ A tanulmány az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Programjának keretében 2010–2011. évben tartott „Kogníció, kommunikáció, világkép” című tantárgy foglalkozásain született. Kurzusvezető: Bańczerowski Janusz. A cikkben felhasznált nyelvi példákat Nasinszky Dezső (magyar), Nucz Eszter (angol), Virág Ágnes (olasz) doktoranduszok gyűjtötték.

Az olasz nyelv esetében az *occhio* 'szem' szó a latin *oculus* szóból származik, amelynek jelentése 'szem, látás, szemefénye, rügy'. Az *occhio* a 12-13. században először 'látószerv' jelentésben használatos. Később Guido Cavalcatinál, a 14. század elején a szemek az emberi lelkiállapotot tükrözik. Már a 13. század végén megjelenik a *szem* mint az 'értés, felfogás, megítélés eszköze'. A 15. századtól kezdve a figyelemre is utal. Dante például a következő, *szemmel* kapcsolatos kifejezéseket használja (a 14. század elején): *élesíti a szemét, a szem is a saját részét akarja*.

Az orosz nyelvben két alak szoros egymás mellett éléséről beszélhetünk. Egy mai, újabb változat a *глаз* 'szem', ám egy régebbi archaikusabb alak is létezik, amely a legtöbb szláv nyelvben, így a lengyelben is megtalálható: *oko* ('szem'). Az orosz újabb szótó, a *глаз* 'szem' esetében a lengyel nyelv hatásáról is beszélhetünk, ahonnan is a szó 'kő, szikla' jelentése ered. Az újabb orosz szótó első sorban 'gömböt, üveggömböt' jelentett. Az archaikusabb szótó *oko* 'szem' a lengyel és az orosz nyelvben is 'látószervet' jelent.

A nyelvi korpuszok adatai alapján a szóképzés tekintetében *szem* szavunk nem tartozik legproduktívabb szavaink közé.

A *szem* szó gyakorisága a COCA alkorpuszaiban a következőképpen figyelhető meg: szépirodalomban: 16685/84,965,507, folyóiratban: 11174/90,292,046, újságban: 5922/86,670,479, köznyelvben: 5949/90,065,764, tudományos szövegben: 4493/85,791,918. Az orosz nyelvi korpuszban a mai, újabb alak, a *глаз* négyszer gyakoribb, mint archaikus változata (RUSCORPORA: 174100/5060). A Lengyel Nemzeti Korpusz reprezentatív verziójában, amely 1.225.343.686 szót tartalmaz, a *szem* lexéma 31.625-ször fordul elő. Mivel a *szem* lengyel nyelvű frazeológiai kapcsolatokban elég gyakran többes számban jelenik meg, ezért a korpuszban megnéztük ennek az előfordulási gyakoriságát. Az 1.225.343.686 szóból álló adattárban a *szemek* szóalak 102.763-szor szerepel (NKJP).

A Magyar Nemzeti Szövegtár adatai alapján a *szem* szó gyakorisága az egyes alkopruszokban a következő: sajtó: 1872/71.012.205, tudományos: 1397/20.535.550, személyes: 559/17.838.598, szépirodalom: 2965/35.469.126, hivatalos: 3431/55.323.843.

3. A *szem* lexéma definíciója az értelmező szótárakban

Az értelmező szótárak (ÉrtSz, DSJP, DGI, OAL, SSJP, CP) adatai alapján elsődleges jelentésében minden tárgyalt nyelvben a *szem* mint a **látás szerve** jelenik meg. Átvitt értelmű jelentései között figyelhetjük meg a **nézés, látás, ránézés, tekintet**, valamint a **látóképesség, látásmód, megítélés** jelentéseket (például az angolban: *Bird's eye view* 'madártávlatból' {nézet madárszemből}). A magyar nyelvben a **szégyenérzet, szemérem kifejezőjeként** jelenik meg állandósult szókapcsolatokban (*Van szeme valamit tenni, Hogy van szeme?* {Nem restelli, nem szégyelli magát?}). Emellett, mint valamely **mezőgazdasági növénynek, főleg a kalászosoknak a magja** és **egyforma elemi részek sorozatából álló tárgynak egy-egy elemi része** (*gyöngysor láncszemei*) is definiálódik a magyar nyelvben. A *szem rügy* jelentése a magyar és az olasz nyelvben is megfi-

gyelhető. Ugyancsak az olasz nyelvben a szem **lyuk a sajtban** jelentéssel is bírhat, amely előfordul a magyar nyelvben is, angolban pedig, mint a **tű foka** jelenik meg. A magyar és a lengyel nyelvre is jellemző a **hurok** jelentés, és emellett a lengyel nyelv olyan definíciót is magában foglal, amely a szemet **mérőeszközként** és egy **hazardjáték nevéként** is említi (*21 oczko*). Az olasz és az orosz nyelv mellett a magyarban és lengyelben is a *szem* lexéma **őrizet, felügyelet** jelentésű is lehet (*rajta van a szeme*). Az orosz nyelvben még egy érdekes jelentést figyelhetünk meg, melyet a szem régről származó mágikus erejébe vetett hit ad, ez pedig a **rosszakarat, rossz tekintet**.

4. A szem fogalom konceptualizációja

A *szem* prototipikus fogalmi jegyei a leírás következő aspektusait aktiválják a vizsgált nyelvekben: *szem* mint **tartály, tárgy** és **mérőeszköz**.

A **tartály** metafora különböző részei jól láthatóan jelennek meg az adott nyelvek kognitív bázisában. Így a **tartálynak mozgatható bemenete és kimenete** van. Erre a példák: A magyar nyelvben (továbbiakban: magy.): *kinyitja a szemét, tágra nyitja a szemét, nyitva tartja a szemét, félig nyitja csak ki a szemét, nagyra nyitotta szemeit; csukott szemek, félig becsukta egyik szemét, behunyta egyik szemét, csukott szemmel is megtalálom, örökre behunyja szemeit; nyitva tartja a szemét és a fülét*. Mint a magyar nyelvi példák mutatják, a tartály be- és kimenete nyitható és csukható. Angol nyelvben (továbbiakban: ang.): *to keep somebody's eye open* 'nyitva tartja a szemét'; *I was keeping my eyes open while driving* 'nyitva tartottam a szemem vezetés közben'; *with closed eyes* 'csukott szemmel'; *beyond closed eyes* 'csukott szemek mögött'; *closed eyes still look forward* 'csukott szemek továbbra is előre tekintenek' *most governments know that we are heading for an environmental catastrophe but they shut their eyes to it* 'a legtöbb kormány tisztában van azzal, hogy környezeti katasztrófa felé tartunk, de becsukják a szemüket' {...nem vesznek róla tudomást}. Láthatjuk, hogy az angol nyelvi példák is alátámasztják a szem, mint a világból jött ingerekre nyitható illetve zárható tartály tényét. Az olasz nyelvben (továbbiakban: ol.): *aprire gli occhi alla luce* 'kinyitja a szemét a fényre' {meglátja a napvilágot, megszületik}; *sbarrare v. spalancare gli occhi* 'tágra nyitja a szemét'; *non riuscire a tenere gli occhi aperti* 'nem sikerül nyitva tartania a szemét'; *riesco a trovarlo a occhi chiusi* 'csukott szemmel is megtalálom'; *chiudere gli occhi* 'örökre le/behunyja a szemét'; *non poter chiudere occhio* 'nem tudja behunyni a szemét' {nem tud elaludni}. A lengyel nyelvben (továbbiakban: lengy.) is a tartály nyíló illetve záródó voltát figyelhetjük meg például: *mieć otwarte oczy, otworzyć oczy* 'nyitott szemmel jár' {orientálódik, felfogja a szituációt}; *otwórz oczy!* 'nyisd ki a szemed!' {felébred, elcsodálkozik}; *komu otworzyć oczy* 'valakinek felnyitni a szemét' {valamit megértetni valakivel}; *rozwarte, wpół przymknięte, zamknięte oczy* 'nyílt, félig behunyt, zárt szemek'; *zamknąć oczy* 'lehunyta szemét' {meghalni}; *przymykać oczy na coś* 'szemet hunyni valami felett' {nem észrevenni}; *mieć oczy i uszy otwarte* 'nyitva tartja a szemét és a fülét'. Az orosz nyelvben (továbbiakban: or.) ugyancsak a fent említett nyitható és csukható tartály ténye körvonalozódik, például: *глаза широко раскрываются* 'a szemek szélesen kinyílnak' {nagyra nyitja a szemét}; *начальству надо: открыть глаза* 'a főnökség-

nek: ki kell nyitni a szemét'; *закрывает глаза на безобразия* 'becsukja a szemét a disznóságra' {szemet huny a disznóság felett}; *закрывать глаза* 'becsukja a szemét'.

A **tartály**ba többféle **szubsztancia** is kerülhet. A magyar nyelvben ez a szubsztancia gyakran nedves, folyékony illetve szilárd állagú lehet, pl.: *egyenesen a szemébe néz; szálka van a szememben; más szemében a szálkát is észreveszi, sajátjában a gerendát sem; port/homokot hint a szemébe; belesüt a nap a szemébe; valakit szembe köpni; valakit szembe dicsérni; szemébe mondani az igazat; a szeme tele lett könnyekkel; könnybe lábad a szeme; füstöt fúj valaki szemébe; szemében a csillagok; egymás szemében*. Az angol nyelvi példák, frazeologizmusok ugyancsak e szubsztancia nagyon változatos voltát támasztják alá: *foreign object in the eye* 'idegen tárgy a szemben'; *red spot in the eye* 'piros pont a szemben'; *in the eyes of somebody* 'valaki szemében'; *through the eyes of somebody* 'valaki szemén keresztül' {valaki szemszögéből}; *the story is told through the eyes of a refugee child* 'egy menekült gyermek szemszögéből ismerkedhetünk meg a történettel'; *to throw dust in somebody's eyes* 'port dobni valaki szemébe' {becsapni, áltatni valakit}; *beauty is in the eye of the beholder* 'a szépség a tulajdonosa szemében van'. A szubsztancia sokszínűségét az olasz, majd a lengyel nyelvi példák is megerősítik, ol.: *notare il bruscolo nell'altrui e non veder la trave nel proprio* 'más szemében a szálkát is meglátja, de a magáéban a gerendát sem'; *come il fumo negli occhi* 'mint a füst a szemében' {zavaró ember}; *il sole mi batte/da'negli occhi* 'a nap beleüt, belead a szemembe' {a nap a szemembe süt}; *dare una ditata in un occhio* 'ad egy ujjat a szemébe' {belekop a szemébe}; *guardarsi negli occhi* 'a szemébe egyenesen néz'; *essere un pugno in un occhio* 'ökölcsapás a szemében' {zavaró dolog}; *gettare la polvere negli occhi* a port hint a szemébe' {becsapja, áltatja}; *avere gli occhi foderati di prosciutto* 'sonkával van kibélelve a szeme' {nem vesz tudomást róla}. lengy.: *zasypać oczy piaskiem* 'port hint vkinek a szemébe, homokot hint vkinek a szemébe'; *zasypać oczy solą* 'sóval beszórni vkinek a szemét' {becsapni valakit}; *zasypać oczy imbirem* 'gyömbérrrel beszórni vkinek a szemét' {vkinek elárulni a csúf/szomorú igazságot}; *puścić komu dym w oczy* 'füstöt fúj a szemébe'; *oczy komu zamydlić* 'beszappanozni vkinek a szemét' {elfedni előle az igazságot}; *zaślepić komuś oczy* 'elhomályosítja a szemét' {hazudni valakinek, becsapni}; *oczy pełne łez*, 'könnyekkel tele a szeme'; *w cudzym oku źdźbło, a w swoim belki nie widzi*; *widzieć źdźbło w oku bliźniego, a nie widzieć belki w swoim oku* 'más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem'; *tylko co w oko skryć* 'amennyit a szemben lehet elbújtatni' {kevés}; *być komuś solą w oku* 'szálka a szemében'. Mint láthattuk, bár a szubsztancia nagyon sok fajta lehet, egyes változatok, mint például a gerenda, köd a legtöbb nyelv így az orosz példáiban is megfigyelhető: *ему хоть плюй в глаза: всё божья роса* 'neki akár köpj a szemébe: mind isteni harmat' {akármit mondasz neki, hiábavaló, nincs hatással}; *для отвода глаз: пускали дым/пыль в глаза* 'hogya elvigye a szemét: engedtek ködöt/port a szembe' {hogya eltereljük a figyelmét.}; *в чужом глазу соломинку видеть, в своем бревна не замечать* 'más szemében a szalmaszál is látszik, sajátjában a gerenda sem tűnik fel' {más szemében a szálkát is meglátja, sajátjában még a gerendát sem}.

A **tartály**ra jellemző, hogy mozgatható ki- és bemenete mellett, nem csak szubsztancia kerülhet bele, hanem különböző irányú: be-, ki-, le- és felfelé irányuló folyamatok is lejátszódhatnak benne. Íme a példák: magy.: *könnyek folytak ki a szeméből; szemébe mondja; kiolvassa a szeméből az igazságot; belenézett a szemébe, ki lehetett venni a szeméből*. A magyar nyelvi által a ki- és befelé irányuló folyamatokat reprezentáltuk, míg az angol nyelvű a felfelé irányulóra példa: *lift my eyes to the hills* 'felnéztem a hegyekre' {a hegyek felé emeltem a tekintetem}. A kifelé irányuló folyamatok, mint az olasz nyelvben is láthatjuk, gyakran a könnyekkel függenek össze: *gli vengono le lacrime agli occhi* 'jönnek a könnyek a szeméből' {patakzanak a könnyei}. A lengyel és orosz nyelvben is gyakran megfigyelhetők a kifelé irányuló folyamatokat leíró példák, a könnyek mellett egyéb szubsztanciák jelenléte is megfigyelhető. Lengy.: *jakby z oka wypadł, wypadł* 'mintha a szemből esett volna' {nagyon hasonló}; *śmierć, diabeł z oczu patrzy* 'halál, ördög néz a szemekből'; *strach, złość, nienawiść, ciekawość z oczu patrzy, tryska* 'félelem, harag, gyűlölet, kíváncsiság néz, árad a szemből', or.: *слезы идут из глаз* 'könnyek mennek a szeméből' {könnyezik}; *слезы падают из глаз* 'könnyek esnek a szeméből' {potyognak a könnyei}; *смотреть прямо в глаза* 'nézni egyenesen a szembe' {egyenesen a szemébe nézni}.

A **tartály** belsejében a ki-, be-, le- és felfelé irányulók mellett különböző egyéb **folyamatok** zajlanak, mint például: magy.: *hová merült el szép szemed világa; fény gyulladt a szemében; könnyel lett teli a szeme; kialszik a fény a szemében; igazolja magát valakinek a szemében; könnyek csillogtak a szemében; a szemében tükröződtek a gondolatai; bevérzett a szeme*, ang.: *the light in his eye spoke volumes* 'a fény a szemében mindent elárult'; *eyes become full of fear* 'félelemmel teltek meg a szemei'; *eyes become full of tears*, 'könnyel teltek meg a szemei', ol.: *glielo leggo negli occhi*, 'olvasok vmit a szemében', {szemből látom}, lengy.: *tonąć, utonąć, zatonać, zatopić się w czyich oczach, spojrzeniu*, 'valakinek süllyedni, elsüllyedni megfulladni a szemében', {mélyen nézni valakinek szemébe}; *topić oczy w czyich oczach* 'valakinek a szemében fojtja a szemeket' {intenzíven nézni}; *dwoić się, troić się w oczach* 'látászavar'; *mienić się w oczach* 'sokszínűség'; *w oczach niknie* {eltűnik a szemekben}; *w oczach rośnie* 'nő a szemében'; *w oczach marnieje* 'tönkremegy a szemekben'; *w oczach kurczy się* 'a szemekben megy össze' {nagyon gyorsan}; *zmaleć w czyichs oczach* 'kisebbedik vki/vmi vkinek a szemében' {elveszíti a jó hírét}; *gasnąć, ginąć w oczach* 'elhervad, eltűnik a szemekben' {elveszíti az erőt}; *oczy wilgotnieją* 'elhomályosul vkinek a szeme' {sírhatnékja van, rájön a sírás}; *urosnąć, zyskać w czyichs oczach* 'nagyot nő vkinek a szemében', {jobban tisztel, értékel vkit}; *komuś ciemnieje w oczach, robi się czarno w oczach* 'elsötétedik a világ' {látászavar pl. fáradságtól, betegségtől}; *lza, łezka kręci się, kręciła się w oku*, {könnyek gyűlnek a szemében a meghatottságtól}; or.: *выпил: налил глаза* 'ivott: teli öntötte a szemét' {felöntött a garatra}; *плачет от горя* 'sír a bánattól'; *свет померк в глазах* 'a fény elhalt a szemében'; *ненасытные глаза* 'nem jóllakott szemek'; *глаза загорелись* 'szemei elkezdtek égni', {felcsillant a tekintete}.

A szem olyan **tartály**ként konceptualizálódik, amelynek különböző **alakja** és különböző **mérete** lehet. Például magy.: *nagy szemű, kis szemű, ferde szemű, ki-*

kerekedett a szeme, összehúzta a szemét, gömbölyű a szeme, keskeny a szeme, kigúvadt a szeme, mandula szemű, ovális a szeme, vágott szemű, hasított szemű, gölü szemű, ang.: big eyes 'nagy szemek'; small eyes 'kis szemek'; eyeball 'szemgolyó'; enormous eyes 'óriási szemek', ol.: palla /bulbo /globo dell'occhio 'gömb/szemgolyó/szemteke/glóbusz'; occhi a mandorla 'mandula alakú szem', angolo dell'occhio 'szem sarka' {szemzug}, .lengy.: małe oczy 'kicsi szemek' {fáradtság}; duże oczy 'nagy szemek'; wielkie oczy 'nagyon nagy szemek'; ogromne oczy 'óriási szemek'; rozszerzone oczy 'tágra nyílt a szeme, nagy szemeket mereszt' {meglepődni}; zwięzione oczy 'beszűkült szemek'; skośne oczy 'ferde szemek'; okrągłe oczy 'kerek szemek'; spiczaste oczy 'szúrós szemek'; patrzeć kątem oka 'a szeme sarkából nézni' {a szeme sarkából figyeli}; wylupiaste, wypukłe, wybaluszone, wytrzeszczone oczy 'kidülledt, kimeresztett szemek'; oczy jak guziki 'szem, mint gomb' {kerek formájú}; oczy jak cebule, 'szemek, mint hagyma' {nagy, kimereszt, kidüledt}; ciężkie oczy 'nehéz szemek' {álmosnak, fáradtnak lenni}, or.: обшарить глазами 'kikerekíteni a szemét' {szeme kikerekedett}; маленькие глаза 'kicsi szemek'; большие глаза 'nagy szemek'; огромные глаза 'óriási szemek'; круглые глаза 'kerek szemek'; узкие глаза 'keskeny szemek'.

A **tartálynak** nemcsak több **alapszíne** lehet, hanem több jellegzetes **árnyalata** is. Az alapszínekhez tartoznak olyan színek, mint például: **kék szemek** (*blue eyes; niebieskie oczy; occhiazzu'ro, occhiceruleo; синие глаза*); **világoskék szemek** (*глаза голубые, как небо, как озера 'világoskék szemek, mint az ég, mint a tó; błękitne oczy*); **barna szemek** (*brown eyes; occhi marroni; brązowe oczy; глаза карие, как земля, как песок 'barna szemek, mint a föld, mint a homok'*); **zöld szemek** (*green eyes; zielone oczy; verde; глаза зеленые*); **szürke szemek** (*gray eyes; szare oczy, глаза серые*); **fekete szemek** (*black eyes; occhi neri; czarne oczy; очи черные*). Jellegzetes árnyalatokhoz pedig: magy.: *zöldeskék szem, barnás szemek, világos szemek, sötét szemek, mogyoróbarna szemek, égbék szemek, sárgásbarna szemek, vörös a szeme, besárgultak a szemei, smaragd szemű, gyémánt szemű, borostyán színű szemek, ibolyaszínű szemek, szeme, mint az azúr, halvány a szeme; égszínkék; tengerzöld, ang.: amber eyes 'borostyán színű szemek'; hazel eyes 'mogyoró színű szemek'; red eyes 'piros szemek'; golden eyes 'arany szemek', ol.: ha un occhio verde e uno azzuro 'egyik szeme zöld a másik kék'; occhi chiari 'világos szemek'; occhi scuri 'sötét szemek'; occhi cangiante 'változókéony szemek', lengy.: bure oczy 'szürkésbarna szemek'; błękitne oczy 'égszínkék szemek'; lazurowe oczy 'azúrkék szemek'; szaroniebieskie oczy 'szürkéskék szemek'; kasztanowe oczy 'gesztenye színű szemek'; fiołkowe oczy 'ibolyás szemek'; chabrowe oczy 'búzavirág szemek'; oczy jak bratki 'szemek, mint árvácska'; oczy jak niezapominajki 'szemek, mint nefelejcs'; migdałowe oczy 'mandula szemek'; sarnie oczy 'őz szemek' {nagy, barna szemek}; królicze oczy 'nyusziszemek' {piros, pl.: farádságtól}; oczy czarne jak węgiel 'fekete, mint a szén szemek' {nagyon sötét}; turkusowe oczy 'türkizszemek'; szmaragdowe oczy 'smaragdszemek'; szafirowe oczy 'zafirszemek'; bursztynowe oczy 'borostyánszemek'; czekoladowe 'csokoládébarna'; miodowe oczy 'mézesszemek'; piwne oczy, 'sörösszemek'; wyblakłe, wypłowiałe oczy 'kopott, elhalványult szemek'; poczerwieniały mu oczy ze złości*

'vérben forog a szeme', or.: *глаза блестящие, как капля воды, как звезды* 'csillogó szemek, mint egy csepp víz, mint a csillagok'; *глаза ясные, как небо, как солнце* 'szemei világosak, mint az ég, mint a nap'; *темные глаза* 'sötét szemek'; *глаза зеленые, как первая трава* 'szemei olyan zöldek, mint az első fű'; *злаза зеленые, как изумруды* 'szeme zöld, mint a smaragd'; *янтарный цвет глаз* 'borostyán színű szemek'; *болотный цвет глаз* 'mocsár színű szemek' {mogyoróbarna szemek}; *залотистые глаза* 'aranyló szemek'; *красные глаза* 'vörös szemek'; *серо-голубые глаза* 'szürkéskék szemek'.

Érdeemes megfigyelni, hogy a **tartályt** úgy képzeljük el, mintha különböző anyagból készült volna, például magy.: *üveges szemek, üvegszem, gyémánt szemű*, ol.: *occhio di vetro* 'üvegszem'; *occhio d'acciaio* 'acél szem', lengy.: *mieć szklane oczu* 'üveges szemek' {betegnek kinézni, betegesen csillogó szemek}, or.: *глаз алмаз* 'szeme gyémánt'; *свой глаз алмаз чужой – стекло* 'saját szem gyémánt, idegen üveg' {saját szemednek higgy}. A **tartály**nak felülete van, amelyen különféle **cselekvés** is történhet: magy.: *a szem külső felülete görbült, a szem felületén védőpajzsot képez; leesett a hályog a szeméről, tisztán lát; nem jön álom a szememre, köd ereszkedett a szemére*, ang.: *sheen on the eye surface* 'fényesség a szem felszínén', ol.: *ha la benda agli occhi* 'kötés van a szemén' {hályog van a szemén, be van kötve a szeme}; *occhio velato* 'fátyolos szem', lengy.: *rodzi się na naszych oczach* 'a szemünkön vmi születik'; *mieć coś/kogoś na oku* 'rajta tartja a szemét'; *zasłona, bielmo spada z oczu* 'leesik a függöny, hártya, pikkely a szemekről'; *łuska spada z oczu* 'lehullott a hályog a szeméről' {valaki felnyitja a szemét, kezd orientálódni az adott szituációban}; *nawinąć się, nasunąć komu na oczy* 'vkinek a szemére húzódni' {találkozni valakivel, valakit észrevenni, valaki elé állni}, or.: *сделать что-то приблизительно: на глазах* 'valamit kb. csinálni: szemén' {szemre}; *правда: глаза колет* 'igazság: szemet szúr' {az igazság szembe ötlik}; *замазать глаза* 'bekenni a szemét' {hogyan ne lássa az igazságot}.

A **tartály mély, nedves és fekete gödörben** van elhelyezve: magy.: *mélyen ülő szemek; mélyen fekvő szemek; szemüreg; fekete, karikás, árkos szemgödör*, ang.: *eye socket* 'szemgödör'; *orbit* 'szemüreg', ol.: *occhi incassati/incavati/infossati* 'foglatba rakott/kivájt/elásott szemek' {mélyen ülő szemek}; *cavita/incassatura dell'occhio* 'a szem ürege/foglalata' {szemüreg}, lengy.: *zapadłe oczu, wpadłe oczu* 'beesett szemek'; *głęboko osadzone oczu* 'mélyen ülő szemek'; *nie płacze tylko ma oczu w mokrym miejscu* 'nem sír, csak a szeme van nedves helyen', or.: *глаза на мокром месте вставлены* 'a szemei vizes helyre vannak rakva' {mindjárt sír}; *глубоко посаженные глаза* 'mélyen ülő szemek'. A **tartály** hőmérséklete széles skálán változik, az alacsonytól a magasig. Magy.: *hideg a szeme, fagyos a szeme, égnek a szemei, lángot vet a tekintete, láng gyulladt a szemében, szikra villant a szemében, villámokat szórtak a szemei*, ang.: *cold eyes* 'hideg szemek'; *frozen eyes* 'fagyos szemek'; *burning eyes* 'éző szemek', ol.: *occhio ardente* 'éző szem'; *occhio acceso* 'meggyulladt szem'; *occhio fiammeggiante* 'lángoló szem'; *occhio gelido* 'fagyos, jeges szem', lengy.: *lodowate oczu* 'jeges szemek'; *zimne oczu* 'hideg szemek'; *oczycie ciepłe* 'meleg szemek'; *gorące oczu* 'forró szemek'; *świecą się oczu, błyszczą oczu* 'csillog a szeme' {boldogság, öröm}; *roziskrzzone oczu* 'szikrázó szemek' {düh};

fosforyzują oczy 'foszforeszkáló szem', or.: *глаза загорелись*, 'szemei elkezdtek égni' {felcsillant a tekintete}; *горячий взгляд* 'forró tekintet', *горят глаза* 'égnek a szemei' {beteg}; *горячие слезы брызнули из глаз* 'forró könnyek jöttek a szeméből'; *холодные глаза* 'hideg szemek'; *в глазах пламя* 'szemeiben láng van'.

Egyes nyelvi példák arra utalnak, hogy a **tartály** valamilyen erő következtében elmozdulhat. Magy.: *kiszúrja a szemét, kikaparja valakinek a szemét kiveri valakinek a szemét, kiüti valakinek a szemét*, ang.: *to put out somebody's eyes*, 'kiszúrja a szemét'; *to peck out somebody's eyes* 'kivágja valakinek a szemét', ol.: *sfregarsi, stropicciarsi gli occhi*, 'dörzsölni a szemet', lengy.: *wyłąć oczy* 'kiszúrja a szemét'; *wydrapać oczy* 'kikaparja vkinek a szemét'; *wybić oczy* 'kiüti vkinek a szemét' {dühből kínoz vkit}; *rwać oczy* 'tépi a szemeit' {érdeklődést kelt a külső megjelenésével}, or.: *выколи/выткни глаз* 'kiszúrni a szemet'; *вырви глаз*, 'kitépi a szemet' {erős, csípős ízű valami}.

A **tartály** metafora mellett, az adott nyelvekben a szem mint **tárgy** is konceptualizálódik. A szem sokszor **statikus** vagy **mozgó tárgyként** értelmeződik, amelynek **értéke** van, és **csereeszközként** is lehet használni. A szem **mint statikus** tárgy olyan példákban nyilvánul meg, mint pl.: magy.: *szemeit nem tudta róla levenni; nem veszi le róla a szemét; rajta van a világ szeme; megakad rajta a szeme; a keresztbe áll a szeme; keresztbe állnak a szemei stb.*, ang.: *can't take your eyes off somebody* 'nem tudja levenni a szemét valakiről' {nem tudja róla levenni a tekintetét}; *to keep an eye on somebody* 'szemét tartja valakin'; *to keep/have one eye/hald eye on somebody/something* 'fél szemmel figyel valakit/valamit' {rajta tartja az egyik szemét}, ol.: *occhio artificiale* 'műszem', lengy.: *postawić oczy w słup, oczy komuś stanęły w słup* 'a szemek úgy állnak, mint egy oszlop'; *wbić oczy w kogo/co* 'beverni a szemeket valakibe/valamibe' {merev tekintettel nézni egy helyre, nagyon csodálkozni, megijedni, meglepődni}; *oczy leżą, spoczywają na kim/czym* 'szemek fekszenek valakin/valamin' {figyelmesen nézni}, or.: *глаза как фонарь* 'szemei, mint a lámpa'; *глаза как зеркало* 'szemei, mint a tükör', *глаза как нож* 'szemei, mint a kés'.

A szem mint **mozgó tárgy** konceptualizációt az alábbi példák illusztrálják: magy.: *kopog a szeme az éhéségtől; majd kiesik/kiugrik a szeme; égre emeli a szemét, forgatja a szemeit; nem veszi le róla a szemét, szemeit az ég felé emelte; hova tette a szemét; könnyeben úszik a szeme; vérben forognak a szemei; szemet vet vmire vagy vkire*, ang.: *turning his eyes to the sky* 'az ég felé fordította a szemét'; *I loved that house from that moment I clapped eyes on it* 'szerettem azt a házat attól a pillanattól kezdve, hogy szemet vetettem rá'; *when you enter the kitchen, your eye immediately lands on a big, old chair* 'ha benyit a konyhába, szemed rögtön landol egy nagy régi széken' {ha benyit a konyhába, tekinteted rögtön megakad egy nagy, régi széken}, ol.: *tenere gli occhi su qc*, 'tartja valamin a szemét' {figyel valamire, szemmel tart valamit}; *gettare l'occhio* 'dobja a szemet' {pillantást vet}; *mettere gli occhi addosso a/su q* 'ráteszi a szemét valakire' {szemet vet valakire, megkíván valakit}; *non levar gli occhi di dosso* 'nem veszi le róla a szemét', lengy.: *obróciły się oczy, przewracać oczyma, wywracać oczy* 'forgatja a szemeit'; *przerzucić oczy, wznieść oczy ku*

czemu 'felemelni a szemeket'; *kierować oczy na kogo/co, rzucić okiem*, 'rápillant valakire/valamire'; *tam gdzie oko dociera* 'ahová a szeme elér'; *oczy wyskakuja* 'kiugranak a szemek a csodálkozástól', or.: *возьми глаза в руки/в зубы* 'fogd a kezedbe/a fogadba a szemed' {nézd meg rendesen}; *глаз не оторвать/не отвести ни от кого* 'szemét nem tudja letépni/elvinni valakiről' {szemét nem tudja levenni valakiről}; *глаза на лоб у кого лезут / полезли* 'a szemei a homlokára másznak/másztak' {csodálkozó ember} stb.

Szem mint **ÉRTÉK** a következő kifejezésekben rögzült: magy.: *a vakok közt fél-szemű a király, varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét, a szemem világát adnám érte, annyit sem ér, mint a fél szemem stb.*, ang.: *the master's eye is worth both his hands* 'a mester szeme felér minkét kezével'; *hawks will not pick hawk's eyes* 'a karvajok/héják nem szedik ki más karvajok/héják szemét'; *in the land of the blind, the one-eyed man is king* 'a vakok földjén az egy szemű ember a király'; *better one-eyed than stone-blind* 'jobb egy szeműnek lenni, mint teljesen vaknak', ol.: *logorare gli occhi* 'tönkreteszi a szemét'; *costa un occhio della testa* 'a fej szemébe kerül' {méregdrága, egy vagyonba került}; *occhio della testa* 'a fej szeme', {sok pénz}; *perdere il lume degli occhi* 'elveszti a szeme világát', lengy.: *piłnować, strzec kogo, czego jak oczka, żrenicy* 'úgy vigyázz rá, mint a szemed fényére'; *miłować kogo jak żrenicę oka* 'szeretni valakit, mint a retinát' {nagyon szeretni}; *być oczkiem w głowie* 'szemnek lenni a fejben', {kedvencnek lenni}, or.: *дороже алмаза свои два глаза* 'gyémántnál értékesebb a két szemed'; *свой глаз маленький дружок а чужой – вор* 'saját szemed kicsi barát, idegené tolvaj' {saját szemednek higgy}; *свой глаз дороже нахвала* 'saját szemed értékesebb a dicséretnél' {magadnak higgy}; *свой глаз нажива* 'saját szemed nyereség', *среди слепых одноглазый – король* 'vakok között egyszemű a király'; *глаза как бриллианты* 'szemei, mint a briliáns'; *глаза как жемчужины* 'szemei, mint gyöngyök'; *глаза как агаты* 'szemei, mint az achatok'.

A szem mint **CSEREESZKÖZ** metafora olyan kifejezéseket motivál, mint például magy.: *szemet szemért, fogat fogért; a szememért cserébe nem adnám, két szép szemedért, szemem világáért cserébe*, ang.: *an eye for an eye, a tooth for a tooth* 'szemet szemért, fogat fogért'; *give somebody the eye* 'a szemét adja valakinek' {jelzi a szemével valakinek, hogy az érdeklődés kölcsönös}; *only have eyes for somebody* 'csak egy valaki számára van szeme' {csak egy valakire tud figyelni} stb., ol.: *occhio per occhio, dente per dente* 'szemet szemért, fogat fogért'; *do un'occhio alla situazione* 'szemet adok a helyzetre' {ranézek az vmire/vkire}; *spendere un occhio della testa* 'a fej egyik szemét elkölti' {rengeteget költ}, lengy.: *za piękne oczy* 'szép szeméért'; *dostać coś za piękne, ładne oczy* 'kapni valamit a gyönyörű, szép szemekért'; *oko za oko, ząb za ząb* 'szemet szemért, fogat fogért'; *psu oczy sprzedał* 'kutyának szemet adott el' {szégyentelenről}, or.: *за глаза яйца торгуют* 'szemért tojást árulnak'; *oko за око, зуб за зуб* 'szemet szemért, fogat fogért'; *за глаз только калач купить* 'szemért csak kalácsot vehetsz'.

Mivel **távolságot, nagyságot vagy mennyiséget** is mérhetünk a szemekkel, ezért egyéb frazeológiai kapcsolatokban, metaforákban, kifejezésekben a szem mint **MÉRŐESZKÖZ** tükröződik: magy.: *szemmértéket vesz, szemével felméri a*

távolságot, szemével felméri a helyzetet, szemével végigméri a másikat, szemre meg tudja ítélni, ameddig a szem ellát, a szeme előtt történt, hátul is van szeme, szemre vételezte a helyzetet, szemre meg tudja saccolni a távolságot, szemre tudja a méretet, szem előtt téveszt, szem előtt rejtve van, ang.: right in front of your very eyes 'szem előtt'; kept a close eye on somebody 'közeli szemet tartott valakin' {rajta tartotta a szemét}; four eyes see more (better) than two 'négy szem többet lát mint kettő'; as far as the eyes could see 'amilyen messze a szem ellát'; the accident happened right in front of my eyes 'a baleset közvetlenül a szemem előtt történt', ol.: a occhio e croce 'szemmel és kereszttel' {nagyjából, hozzávetőleg}; a perdita d'occhio 'a szem elvesztéséig' {ameddig csak a szem ellát} (távolság mérése); a occhio 'szemre'; colpo d'occhio 'szempillantás' (időmérés) stb., lengy.: dalekowzrocne 'távollátó'; gdzie okiem zajrzysz, jak daleko okiem sięgnąć, dojrzyć; jak oko sięga; gdzie okiem sięgnąć 'ameddig a szem ellát' {nagyon messze, amilyen távolra ellátni}; krótkowzroczny 'rövidlátó' {nem gondolkodik előre, vagy látás problémája van}; nieobjęty okiem 'szemmel megfoghatatlan'; nieogarnięty okiem 'befoghatatlan a szemmel'; oko nadmiarowe 'túlméretes szem'; nieogarniony, nieprzejrany, niezmierzony okiem, oczyma 'szemmel, szemekkel bekeríthetetlen, átláthatatlan, mérhetetlen' {ami nem fér bele a szem látókörébe, óriási, határtalan}, or.: окинь место глазом 'pásztázd végig a szemeddel a helyet'; смеряй глазом 'mérd fel a szemeddel'; глаза да мера, то прямая вера 'szem mérés igaz hit', {a szemmérték nem csal}; мерить / смерить (мерять / смерять) глазами (взглядом) кого 'mérni/végigmérni/ mérgetni valakit szemmel (tekintettel); на мой глаз (взгляд) – близко, 'az én szemem szerint-közel' – közelre utal; глаза в глаза – стоять, встретиться рядом 'szemtől szembe állni, találkozni' – mellettséget fejez ki; перед глазами – в непосредственной близости, рядом 'szem előtt – nagyon közelre utal; пройти на глаз – недалеко, 'elmenni szemre', {látó távolságon belül} – nem messzire utal; куда ни кинь глазом – повсюду, везде – в видимом взгляду пространстве 'hova ne dobnád a szemed' {hová ne vetnéd a tekinteted} – mindenütt; пока хватает взгляда; сколько хватает глаз – повсюду, везде – в видимом взгляду пространстве 'amíg elég a tekintet, hány szem elég, ameddig elláts, mindenütt, szemmel látható távolságra'.

Érdeemes megfigyelni, hogy a szem és az ember fogalmának kapcsolódása több helyen nagyon élesen körvonalazódik. Egyrészt nem határolódhatunk el az ember fogalmától, ha a szemről, mint az ember egyik testrészéről pontosabban érzékszervéről beszélünk. Másrészt a szem, mint az ember egyik kiemelt érzékszerve gyakran áll jelentésében az egész személy, vagyis az ember helyett. A két fogalom közötti kapcsolat metaforikus és metonimikus irányultságú is lehet. Metonímia esetén a szem gyakran áll nem az egész ember, hanem csak egy része, például a szív helyett. Íme a példák: magy.: *ahol a szemek beszélnek, ott szavakra már nincs szükség; jól csak a szívével lát az ember; szem szívnek tanácsa, száj szívnek tolmácsa; amit a szív nem lát, azért a szív nem fáj; amit a szem nem lát, a szív azt is érzi; ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan; nagyobb a szeme, mint a gyomra, 'többet kíván, mint amennyit meg tud enni', majd felfalja a szemével; mindene megvan, amit a szeme-szája kíván; egyik szeme sír, a másik nevet; a szemem-szám elállt; kettőt nehéz megcsalni: a sze-*

met és a fület stb., ang.: *far from eye, far from heart* 'messze a szemtől, messze a szívtől'; *eyes of the heart* 'a szív szemei', ol.: *con l'occhio della mente* 'az ész szemével' {lelki szemével}; *non vuol credere ai propri occhi* 'nem hisz a szemének', lengy.: *oczy mówią* 'beszél a szemek'; *oczy krzyczą* 'kiabálnak a szemek'; *czego oczy nie widzą tego sercu nie żal* 'amit nem lát a szem, az nem fáj a szívnak'; *nie wierzyć oczom; nie dowierzać własnym oczom*, 'nem hisz a saját szemének' {meglepettnek lenni a helyzettől}; *oczy się śmieją do kogoś, do czegoś* 'valakihez/valamihez nevetnek a szemek' {valakinek tetszik valaki/valami} stb., or.: *если сердце не смотрит, то и глаза не видят* 'ha a szív nem néz, a szem sem lát' {szívével lát az ember}; *о любви глаза расскажут* 'a szerelemről a szemek mesélnek' {szemében látni a szerelmet}; *что далеко от глаз, далеко от сердца* 'ami messze van a szemtől, messze van a szívtől is'; *чего нет в мыслях, того не будет и в глазах* 'ami nincs gondolatban az nincs szemben sem'; *сердце видит раньше чем глаза* 'szív előbb lát, mint a szem'.

Mind az öt nyelvben szép számban találunk olyan frazeológiai kapcsolatokat, metaforákat, közmondásokat, szimbólumokat stb., amelyekben az emberi szemeket az adott állat által képviselt – tulajdonságokkal, jellemzőkkel vagy viselkedéssel azonosítjuk. A szem lehet például magy.: *sasszem, sólyomszem, farkasszem, tyúkszem, tigrisszem, ökörszem, őzike szemű, boci szemű, birka szemű, hal szemű* stb., ang.: *bull's eye* 'bika szem' {céltábla közepe}; *cat's eye* 'macskaszem'; *eagle eye* 'sasszem'; *a good surgeon has an eagle's eye, a lion's heart, and a lady's hand* 'egy jó sebésznek olyan a szeme, mint a sasnak, olyan a szíve, mint az oroszlánnak és olyan a keze, mint egy hölgynek; *to make sheep's eye on somebody* 'birka szemmel néz valakire', ol.: *occhio d'aquila* 'sasszem'; *occhio di lince* 'hiúzszem'; *occhio di falco* 'sólyomszem' 'a labda röppályáját elemző elektronikus berendezés', 'egyfajta ásvány', 'szívárványszínbén játszó sötét indigókék kvarc'; *occhio di drago* 'sárkányszem' {aranyhal}; *occhio di tigre* 'tigrisszem' {egyfajta ásvány', szívárványszínbén játszó erős fényű kvarc}; *occhio di pernice* 'tyúkszem'; *occhio da/di pesce lesso, occhio da/di pesce morto* 'főtt halszem, döglött halszem' {kifejezéstelen szem}; *occhio di bue* 'ökörszem' {tükörtojás}, lengy.: *tygrysie oczy* 'tigris szemek'; *rybie oczy* 'hal szemek'; *sarnie oczy* 'őzike szemek' {félénk, ijedős tekintet}; *kocie oczy* 'macskaszemek'; *sowie oczy* 'bagolyszemek' {a sötétben látó szem}; *świńskie oczy* 'malacszemek'; *królicze oczy* 'nyusziszemek'; *baranie oczy* 'bárányszemek'; *krowie oczy* 'tehényszemek'; *cielęce oczy* 'bociszemek' {szelíd, álmos tekintettel}; *sokole oczy* 'sólyomszemek'; *sokoli wzrok* 'sólyom látás'; *orle oczy* 'sasszemű, olyan a szeme, mint a sasnak'; *orli wzrok* 'sas látás'; *jastrzębie oczy* 'héjaszemek'; *jastrzębi wzrok* 'héja látás' {kiváló éles látás}; *oczy żmijowe* 'vipera szemek' {dühödt, ádáz tekintet}; *świecą mu się oczy by wilkowi w nocy* 'úgy csillog a szeme, mint a farkasnak éjjel'; *oczy mu się świecą jak u kota* 'úgy csillog a szeme, mint a macskának' {ravaszság, követelés}; *wyłupił oczy jak baran kiedy go zarzynają* 'kidüllesztette a szemeit, mint a kos'; *patrzy jak wół na malowane wrota* 'bámul mint borjú az új kapura' {bámul, csodálkozik}; *ma oczy jak wół* 'szemei, mint az ököré' {nagyok a szemei}; *żabie oczy* 'békaszemek' {kidülledt, kimeresztett}, or.: *слепая курица* 'vak tyúk' {lát egy szituációt, de nem képes átlátni}; *смотрит как баран на новые ворота* 'néz, mint borjú az új kapura'; *не видать свинье неба* 'disznó-

nak nem látni az eget'; *слепой курице все пшеница* 'vak tyúknak minden búza'; *для слепого крота ни к чему красота* 'vak vakondnak hiábavaló a szépség'; *слепая кошка мышей не ловит* 'vak macska nem fog egeret'; *кошачьи глаза* 'macskaszem'; *собачьи глаза* 'kutya szemű'; *глаза как у орла* 'szeme mint a sasé'; *глаза как у кролика* 'szeme, mint a nyúlé'; *глаза как у совы* 'szeme mint bagolyé'; *глаза как у хамелеона* 'szeme, mint a kaméleonnak', *глаза грустные как у коровы* 'szemei szomorúak, mint a tehénnek'.

A szem a **lélek tükre** metafora részeként emberi érzelmek jelzőivel ruházzuk fel a szemet. A szem mint axiológiai kategória **pozitív** és **negatív** minősítést tartalmaz.

A **pozitív minősítés** olyan kifejezésekben rögzült mint például: magy.: *szermes szemek, ábrándos szemek, lelkes szemek, szerető szemek, epekedő szemek, gyengéd szemek, kereső szemek, kíváncsi szemek, kérdező szemek, kutató szemek, tiszta szemek, meztelen szemek, szégyenlős szemek, átszellemült szemek, csábos szemek, ámuló szemek, huncut szemek, csintalan szemek, talányos szemek, igéző szemek stb.*, ang.: *lovely eyes* 'édes szemek'; *sensible eye* 'érzékeny szem'; *eyes full of love* 'szemek tele szerelemmel'; *lowly eyes* 'szerény szemek', ol.: *occhio vigile* 'éber szem'; *occhio vivo* 'élénk szem'; *occhio vivace* 'eleven szem'; *occhio vispo* 'fürgő, élénk szem'; *occhio spiritato* 'átszellemült szem'; *occhio fiero* 'büszke szem'; *occhio mite, mansueto* 'szelíd szem'; *occhio dolce* 'édes szem'; *occhio innamorato* 'szerelmes szem'; *occhio amoroso* 'szerető szem'; *occhio languido* 'epekedő szem'; *occhio seducente* 'csábító szem'; *occhio avido* 'sóvárgó szem'; *occhio innocente* 'ártatlan szem'; *occhio puro* 'tiszta szem'; *occhio limpido* 'nyílt szem'; *occhio espressivo* 'kifejező szem'; *occhi gioiosi, sereni* 'jókedvű, nyugodt, békés szemek', lengy.: *marzycielskie oczy* 'álmodozó szemek'; *zakochane oczy* 'szerelmes szemek'; *tajemnicze oczy* 'titokzatos szemek'; *figlarne oczy* 'csintalan szemek'; *dobrze oczy* 'jó szemek', or.: *любопытные глаза* 'kíváncsi szemek'; *скромные глаза* 'szerény szemek'; *живые глаза* 'élő szemek'; *гордые глаза* 'büszke szemek'; *зовущие глаза* 'hívó szemek'; *нежные глаза* 'gyengéd szemek'; *сильные глаза* 'erős szemek'; *ласковые глаза* 'becéző szemek'; *покорные глаза* 'alázatos szemek'; *чистые глаза* 'tiszta szemek'.

A **negatív minősítés** olyan kifejezésekben érvényesül, mint például: magy.: *kegyetlen szemek, szomorú szemek, kétségbeesett szemek, vádló szemek, gonosz szemek, kétkedő szemek, komor szemek, ravasz szemek, áruló szemek, becsapott szemek, könnyörgő szemek, kifejezéstelen szemek, lelketlen szemek, üres szemek*, ang.: *jaundiced eye* 'irigykedő szem'; *critical eye* 'kritikus szem'; *jealous eye* 'féltékeny szem'; *bad eye* 'gonosz szem'; *joyless eyes* 'szomorú szemek', ol.: *occhi torvi* 'sanda szemek'; *occhi umili* 'alázatos szemmel'; *occhi feroci* 'kegyetlen/vad szem'; *occhi tristi* 'szomorú szem'; *occhio spento* 'fáradt, kimerült szem'; *occhio assonato* 'álmos szem'; *occhio pesante* 'nehéz, elfáradt szem'; *occhio furbo* 'ravasz szem'; *occhio malizioso* 'gonoszkodó szem'; *occhio imbambolato* 'elbambult szem'; *occhio pietoso* 'írgalmas szem'; *occhio supplice* 'könnyörgő szem'; *occhio cupo* 'mély, komor, borongós szem'; *occhio bieco* 'gonosz, fenyegető szem'; *occhio truce* 'erőszakos szem'; *occhio inespressivo* 'kifejezéstelen szem'; *occhio immobile* 'nem éber szem'; *occhio vitreo* 'üveges szem',

lengy.: *smutne oczy* 'szomorú szemek'; *wystraszone oczy* 'ijedt szemek'; *tęskne oczy* 'vágyakozó szemek'; *biedne oczy* 'szerény szemek'; *mieć w oczach niepokój, cierpienie, ból, złość, obłąd, szaleństwo* 'aggodalom, kínlódás, fájdalom, düh, harag, örület van a szemekben', or.: *грустные глаза* 'szomorú szemek'; *нетерпеливые глаза* 'türelmetlen szemek'; *ужасные глаза* 'szörnyű szemek'; *умоляющие глаза* 'könyörgő szemek'; *жестокые глаза* 'kegyetlen szemek'; *наглые глаза* 'szemtelen szemek'; *упрямые глаза* 'makacs szemek'.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a **szem** fogalmának a múltban mágikus jelentést, **negatív** erőt tulajdonítottak. Az az ember, aki „rossz szemmel” rendelkezett, képes volt *szemmel verni*, vagyis *szemével, pillantásával ártani valakinek*. Ezt az ősi hitet a *szem* mágikus erejében (ami tükrözi az emberi testrészek között elfoglalt kitüntetett szerepét) több nyelv szókinccse is őrzi, például or.: *дурной глаз*, 'rossz szem' {ártó szem}, *сглазить* 'szemmel verni', ang. *the evil eye*, 'ördög szem' {ártó szem}, lengy. *rzucić urok*, 'átkot dobni valakire', {szemmel verni}.

Végezetül nem feledkezhetünk meg egy nagyon fontos fogalmi metafora meglétéről sem, ez pedig a **tudás látás** metaforája. Ezt pedig olyan nyelvi példák esetében figyelhetjük meg, ahol a látásra jellemző *sötét, világos, tiszta, homályos, zavaros* az értésre tevődik át (*homályosan beszélt, nem láttam az összefüggéseket; nem láttam zavaros beszédében a logikát; nem láttam tisztán szavai értelmét; nem láttam világosan a lényegét*). E metafora fényében még inkább érthetővé válik, az emberi érzékszervek között a *szem* kitüntetett szerepe, hisz szemünk által kapjuk a legtöbb információt a külvilágról, ezáltal is válhat a látás a tudás egyik meghatározó metaforájává.

„Mivel az **értés = látás**, a látáshoz pedig nélkülözhetetlen a fény jelenléte, így a **fény (világosság) – sötétség** oppozíciója fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Az oppozíció első tagja (= fény) a tudást, a második pedig (= sötétség = a fény hiánya) a nemtudást szimbolizálja: *világos, sötét fejű, agyú ember; a helyzet világossága; világosság gyúlt az agyában; megvilágosodott az agyam; világossá vált előttem; felvilágosodott ember, gondolkodás; felvilágosít vkit; helyes megvilágításban tüntet fel vmit; vki vmilyen fényben értelmez vmit; vmi megvilágosítja az elméjét; megvilágosodik az elméje; a probléma megvilágítása; megvilágosodik a titok; vmi új fényt vet vmire; sötét ember, alak; sötét színben lát; sötéten fest le vkit, vmit; sötét szemüvegen lát vmit; sötéten néz; sötétben tapogatódzik; szellemi sötétség; lelki vakság* stb. Ezeknek a szerkezet-típusoknak a nagy mennyisége a természetes nyelvekben arról tanúskodik, hogy az emberi érzékek közül legfontosabb a látás. A mi **kultúránk is látáskultúra**. (Egyébként ezt bizonyítják az experimentális adatok is.) Ez tükröződik a nyelvi axiológikus rendszerben is. A fentebb említett mellékneveknek, a leíró jellegén kívül, minősítési funkciójuk is van. A pozitív minősítés a fény (pl. *világos, fényes, csillogó* és hasonló jelentésű melléknevek), a negatív viszont a sötétség (*sötét, fekete* stb.) által kijelölt szférával függ össze. Például: *világos ügy; fényes eredmény, bizonyíték, érv, ajánlat, diadal, pálya, tett; fényes szónoklatot mond; fényes eszű; fényes szellők fújnak; fényesen bizonyította, hogy...; felvilágosult nép, ember; szemfényvesztő beszélgetés; csillog a szeme az örömtől; csillogó*

lehetőségek, élet, hang, muzsika, stílus; vkinek a csillogó pályája; énektechnikája csillogó; sötét ügy, alak; fekete áru, piac, gazdaság, fuvar, kereskedelem, lista; feketén ad, vesz; feketén lát; az örök világosság fényeskedjék neki stb. Minősítési jellege van az átlátszó, átlátható, átláthatatlan, belátható, beláthatatlan, zavaros, zagyva stb. mellékneveknek is. A pozitív minősítés a jó, a negatív viszont a rossz láthatósággal kapcsolatos (pl. átlátszó fogásokkal dolgozik; beláthatatlan következmények; zavaros ügy; zagyva gondolat stb.) (Bańczerowski 2000: 349–352).

5. Összegzés

A **szem** fogalma az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben elsősorban **TARTÁLY**ként, **TÁRGY**ként és **MÉRŐESZKÖZ**ként konceptualizálódik. A nyelvi adatok alapján a **TARTÁLY** domén bizonyult e természetes nyelvekben a legtermékenyebb metaforának. Számos perspektívából megvizsgálva e domént, a kimenete, bemenete, és a belsejében zajló folyamatok (hőmérséklete), szubsztanciák (tartalma) széleskörű ábrázolása volt megfigyelhető mind az öt nyelvben. Helyét és alakját, leginkább pedig színét vizsgálva, az adott kultúrák jellegzetes kifejezéseit is megfigyelhettük. A **szem** fogalmának tárgyként való konceptualizációja során a szem, mint **CSEREESZKÖZ** leírása mutatta a legtöbb potenciálisan univerzális jegyet, ezt a jelenséget egyes kifejezések egyezése, mint a *szemet szemért, fogat fogért* szólás is, megerősítette. A szem, mint **ÉRTÉKES TÁRGY** metafora ugyancsak nagyon sok példával illusztrálható az adott nyelvekben, melyre magyarul is szolgálhat a szem kitüntetett szerepe érzékszerveink közül, ami értékes voltát támasztja alá, és ez által indokolja értékes tárgyként való példákban bővelkedő leírását. A szem, mint **MÉRŐESZKÖZ** metafora vizsgálata azt mutatja, hogy szemünk, mint a külvilágból legtöbb ingert befogadó érzékszervünk, a legősibb távolságot mérő „eszközeként” szolgált az emberiségnek. Az olyan metaforák és metonímiák leírása, melyek a **szem** és az **ember** domén mentén figyelhetők meg, az emberi szemet **állatokkal** kapcsolatos kifejezésekkel való jellemzése és az **AXIOLÓGIAI KATEGÓRIÁK** leírása, mind azt a tényt támasztják alá, hogy kultúránk egy látás központú kultúra. Ahol a szemnek ősi negatív mágikus erőt tulajdonítottak, és ahol a szem oly fontos szervünkkel van metonimikus viszonyban, mint a szívünk. Mindemellett két olyan fontos metafora központi szerepét támasztják alá a nyelvi adatok, mint a szem a lélek tükre és a tudás – látás metafora. Amely metaforák megléte ugyancsak nyomatékosítja a szem kitüntetett szerepét az emberi érzékszervek között, ez által is világossá téve olyan fontos fogalmakkal való megfeleltetését, mint az emberi lélek és értelem.

Érdeemes megjegyezni, hogy a **szem** fogalmával kapcsolatos szólásokat vizsgálva az öt nyelvben, azt figyelhettük meg, hogy az egyes példák sok hasonlóságot (potenciálisan univerzális jegyeket) mutatnak a különböző nyelvek, kultúrák esetében. Íme a példák:

- **Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem veszi észre;** *notare il bruscolo nell'altrui e non veder la travel nel propri;* в чужом глазу соломину видеть, в чужом бревна не замечать; w cudzym oku źdźbło, a w swoim belki nie widzi; widzieć źdźbło w oku bliźniego, a nie widzieć belki w swoim oku

- **A vakok közt félszemű a király;** *in the land of the blind, the one-eyed man is a king;* среди слепых одноглазый – король; wśród ślepców jednooki jest królem

- **Szemet szemért – fogat fogért;** *occhio per occhio, dente per dente;* oko za oko зуб за зуб; oko za oko, ząb za ząb; an eye for an eye, a tooth for a tooth)

- **Varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét;** *hawks will not pick hawks' eyes;* ворон ворону глаз не выклюет, kruk krukowi oka nie wykole

- **Jól csak a szívével lát az ember, ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan;** *если сердце не смотрит, то и глаза не видят;* czego oczu nie widzą, tego sercu nie żal

A tanulmány adta behatárolt terjedelmi lehetőségek folytán, a számtalan, változatos nyelvi példának csak egy válogatott, ám szemléletes része fért el e szöveg soraiban. Mindazonáltal a nyelvi anyag hűen tükrözi a **szem** fogalom gazdag és sokszínű megjelenését az adott kulturák nyelvi bázisában, rámutatva, hogy a vizsgált nyelvekben fellelhetőek nemcsak hasonló, hanem eltérő leírást tartalmazó kifejezések is. Az elemzés elsődleges célja, az adott öt nyelv példái által, a szem konceptualizációjának vizsgálata.

A fentiekben elemzett nyelvi példák arról tanúskodnak, hogy a **szem** fogalom mind az öt nyelvben több doménből álló kognitív bázist alkot. A nyelvi anyag gazdagsága, változatossága és sokszínűsége azt mutatja, hogy a szem mögött rejlő világkép jelentősen különbözik a világ tudományos képétől és egyben a szó-tári definícióktól.

Rövidítések és jelölések

ang. = angol nyelv

db = darab

ÉrtSz = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

COCA = Corpus of Contemporary American English ('Mai amerikai angol nyelvi korpusz')

CP = Ожегов, С. И. 1989: *Словарь русского языка*. Москва: Академия Наук.

DGI = Garzanti; Giorgio Cusatelli 1967: *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano.

DSJP = Doroszewski, Witold (főszerk.) 1963: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

lengy. = lengyel nyelv

HB = Halotti beszéd

MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár

magy. = magyar nyelv

NKJP = Narodowy Korpus Języka Polskiego ('Lengyel Nemzeti Szövegtár')

OAD = Cowie, A. P. (szerk.) 1989: *Oxford Advanced Learner's dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

ol. = olasz nyelv

or. = orosz nyelv

RUSCORPORA = Национальный Корпус Русского Языка ('Orosz Nemzeti Szövegtár')

SSJP = Szymczak, Mieczysław (főszerk.) 1988: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

sz = század

vki = valaki

vmi = valami

'...' = a kifejezés szó szerinti fordítása

{...} = a kifejezés magyar megfelelője

Szakirodalom

Bąba, Stanisław; Liberek, Jarosław 2002: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bańczerowski, Janusz 2000: A szavak kapcsolódási mechanizmusai a világ nyelvi képének tükrében. In: *Magyar Nyelvőr*, 2000/3. 349–52.

Bańczerowski, Janusz 2006: A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. In: *Magyar Nyelvőr*, 2006/2. 187–198.

Bańczerowski, Janusz 2008: A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Bartmiński, Jerzy (szerk.) 2001: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Bartmiński, Jerzy 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Benkő Loránd (főszerk.) 1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Cowie, Anthony (szerk.) 1989: *Oxford Advanced Learner's dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

Tullio, De Mauro (szerk.) 2000: *Il dizionario della lingua italiana*. Torino-Milano: Paravia-Bruno Mondadori Editori.

Długosz-Kurczabowa, Krystyna 2009: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Doroszewski, Witold (főszerk.) 1963: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dubisz, Stanisław; Sobol, Elżbieta (szerk.) 2005: *Wielki słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dziewońska-Kiss, Dorota 2010: Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világgép a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 69–77.

Dziewońska-Kiss, Dorota 2011: A szem fogalmának nyelvi képe a lengyel frazeológiai kapcsolatokban és közmondásokban. In: *Filológia.hu*, 2011/3–4. 119–129.

Edigeo (szerk.) 2002: *Enciclopedia Zanichelli, Dizionario enciclopedico di arti, scenze, tecniche, lettere, filosofia, storia, geografia, diritto, economie*. Bologna: Zanichelli.

Фасмер, Макс 1987: *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогресс.

Garzanti, Giorgio Cusatelli (szerk.) 1967: *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano.

Györkösy Lajos 2003: *Latin magyar kézisztár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hadrovits László 1995: *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Herczeg Gyula; Juhász Zsuzsanna 2005: *Olasz–magyar szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Jędrzejko, Ewa 2001: Człowiek miarą wszech rzeczy. Antroponcentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej. In: Prace filologiczne. T. XLVI. Warszawa: Instytut Języka Polskiego UW.
- Kövecses Zoltán 2002: *Metaphor. A practical introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2005: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. New York: Cambridge University Press.
- Krzyżanowski, Julian (szerk.) 1972: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa: PIW.
- Maćkiewicz, Jolanta 2001: Twarz i maska. Potoczne wyobrażenia na temat szczerości i obłudy. In: Prace filologiczne T. XLVI. Warszawa: Instytut Języka Polskiego UW. 411-417.
- Maćkiewicz, Jolanta 2002: „Krajobraz twarzy” czyli: jak opisujemy twarz i jej części. In: Prace filologiczne T. XLVII. Warszawa. Instytut Języka Polskiego UW. 219-233.
- Маслова, Валентина Авраамовна 2007: *Лингвокультурология, Учебное Пособие*. Москва: Академия.
- O. Nagy Gábor 2003: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest: Talentum.
- O. Nagy Gábor 2005: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Akkord.
- Ожегов, С. И. Сергей Иванович 1989: *Словарь русского языка*. Москва: Академия Наук.
- Pajdzińska, Anna 2006: *Studia frazeologiczne*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Sabatini, Coletti (szerk.) 1997: *Dizionario italiano*. Firenze: Giunti Editore.
- Skorupka, Stanisław 1977: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Sułkowska, Monika 2006: Międzyjęzykowa ekwiwalencja frazeologizmów na przykładzie związków somatycznych w języku polskim, francuskim i włoskim. In: *Poradnik językowy 2006*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 6-17.
- Szymczak, Mieczysław (főszerk.) 1988: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyrpa, Anna 2005: *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Pittàno, Giuseppe (szerk.) 1999: *Sinonimi e contrari: Dizionario fraseologico delle parole equivalenti, analoghe e contrarie*. Bologna: Zanichelli.
- Cortelazzo Manlio, Zolli Paolo (szerk.) 1985: *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Zingarelli, Nicola (szerk.) 2000: *Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Zanichelli. 1200-1201.
- Зимин, Валентин Ильич 2008: *Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений*. Москва: АСТ-Пресс.

Internetes hivatkozások

- COCA: Corpus of Contemporary American English. <http://www.americancorpus.org/> [2010. 11. 03.]
- Стоянова, Елена: 'Глаза' в русском лингвокультурном пространстве. <http://www.russian.slavica.org/article1006.html> [2010. 11. 03.]
- Dictionary thesaurus online: www.thesaurus.com [2010. 11. 03.]
- Filar, Dorota 2000: *Językowy obraz świata a obraz świata w tekście poetyckim*. In: *Język a kultura* T. 13. Wrocław, : <http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/> [2010. 11. 03.]
- Krawczyk, Anna 1991: *Ciało człowieka w świetle frazeologii gwarowej*. In: *Język a kultura*. T. 1 Wrocław, : <http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/> [2010. 11. 03.]

- Longman English Dictionary online: <http://www.ldoceonline.com/> [2010. 11. 03.]
- Lengyel Nemzeti Korpusz: Pęzik, Piotr 2010: Providing corpus feedback for translators with the PELCRA Search Engine for NKJP. In: Practical Applications in Language and Computers 2009. <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/> [2011. 05. 03.]
- Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> [2010. 11. 03.]
- Olasz online etimológiai szótár: <http://www.etimo.it/?term=occhio> [2010. 11. 03.]
- Online angol etimológiai szótár (Online Etymology Dictionary): www.etymonline.com [2010. 11. 03.]
- Orosz Nemzeti Szövegtár: <http://www.ruscorpora.ru/> [2010. 11. 03.]
- SZTAKI olasz–magyar online szótár:
http://dict.sztaki.hu/dict_search.php?L=ITA%3AHUN%3AitaHunDict&O=HUN&flash=&E=1&sid=98ab5a0929f72d1022ff0b95705ac45d&vk=&in_form=1&W=felino&M=1&P=0&C=1&T=1 [2010. 11. 03.]
- Varga Éva Katalin: Szemünk fénye.
<http://www.nytud.hu/oszt/lexi/varga/publ/szemunkfenyek.pdf> [2010. 01. 10.]
- Varga Csaba: A szem szó jelentése.
http://www.varga.hu/OSKOR_ELO_NYELVE/_A%20SZEM%20SZO%20JELENTESE_.doc [2010. 11. 03.]
- Zlinszky Aladár: A szóképekről.
<http://mek.niif.hu/06500/06592/html/stilisztika0009/stilisztika0009.html> [2010. 11. 03.]

Lektorálta: Bańcerowski Janusz

Márkus Andrea

A HALÁL NYELVI KÉPE A SZERB ÉS A MAGYAR FRAZEOLÓGIAI KAPCSOLATOK TÜKRÉBEN

Ahhoz, hogy rekonstruálni tudjuk egy adott nyelvközösség kultúrájának rendszerét, szükség van a különböző kultúrjelenségek nyelvi ábrázolásának tanulmányozására. Ezek a jelenségek az adott nyelvközösségre jellemző világ nyelvi képében tükröződnek (Bańczerowski 2008: 255). A világ nyelvi képe a hasonló tapasztalatokkal rendelkező és hasonló értékeket valló nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező világnak a képe. A frazeologizmusok, szólások, közmondások, népdalok, mondák, stb. tanúskodnak a világ interpretációjáról és az adott nyelvben rögzült emberi értékekről, azaz az adott nyelvközösség világnézetéről. Az első (objektív) valóság mellett az ember a saját világnézete szerint megteremti a második valóságot, amely soha nem tükrözheti az első valóság teljes képét. A második valóság tartalmazza a világ nyelvi, tudományos és kultúrképét. A világ tudományos és kultúrképe csak a világ nyelvi képének kialakulása után jöhet létre, azaz csak akkor, ha elsajátítottunk valamilyen nyelvet. Bańczerowski szerint elkerülhetetlen a feltételezés miszerint az adott nyelvcsoporthoz és kultúrkörhöz tartozó nyelvek, bizonyos nyilvánvaló sajátos eltérések mellett, hasonlóképpen interpretálják a világot, tehát hasonló a világképük (Bańczerowski 2008: 139–151). A magyar és a szerb sem genetikai szempontból sem nyelvtipológiai szempontból nem rokon nyelvek, az őket beszélő népek viszont már évszázadok óta egymás mellett élnek, így érthető, hogy a különbségek mellett nyelvükben és kultúrájukban hasonlóságok is fellelhetőek. Jelen munkában be szeretném mutatni a hasonlóságokat és a különbségeket e két nyelv, ill. nép világképében. Ehhez olyan frazeológiai kapcsolatokat vizsgállok meg, amelyek a *halálal* mint kultúrjelenséggel állnak kapcsolatban.

Az összegyűjtött frazeologizmusok csoportosításának alapjául Bańczerowski (2008: 255–260) szempontjait veszem figyelembe. Az elemzésre kerülő frazeológiai kapcsolatokat két csoportra lehet osztani: a) olyan kapcsolatokat, amelyek a *halál*, *meghal*, szerb (továbbiakban = sz.) *smrt*, *umreti* lexémákat és a velük összefüggésben álló szinonimákat tartalmazzák, b) a metaforikus és a halált metonimikusan meghatározó kapcsolatokat, amelyek nem tartalmazzák a *halál*, *meghal*, sz. *smrt*, *umreti* lexémákat.

A szókapcsolatok első csoportjába tartoznak a határozóval bővített *meghal*, sz. *umreti* igék:

- okhatározóval: *betegségben*, *rákban*, *kígyómarásban* stb. (sz. *umreti od bolesti*, *od raka*, *od ujeda zmije* stb.)

- helyhatározóval: *saját otthonában, kórházban, harctéren* stb. (sz. *umreti u svom domu, u bolnici, na ratištu* stb.)
- mód- és állapothatározóval: *hirtelen, békésen, váratlanul, kínok között, hősi halált halt, szörnyethalt, kés alatt* stb. (sz. *umreti iznenada, mirno, neočekivano, među mukama, junački, ostati smesta mrtav, umreti pod nožem* stb.)
- célhatározóval: *meghal a hazájáért, a szabadságért, a szebb jövőért, a forradalomért, a népért* stb. (sz. *umreti za domovinu, za slobodu, za lepšu budućnost, za revoluciju, za narod* stb.)

A határozók pozitív vagy negatív minősítési elemet hordozhatnak. Jó halálnak számít a normális úton és korban bekövetkezett halál: *valaki öreg korában hal meg*, sz. *umreti u starim danima*; *természetes halál*, sz. *prirodna smrt*; *nyugodt halál*, sz. *mirna, spokojna, tiha smrt*; *könnyű halál*, sz. *laka smrt*; *kegyes halál*, sz. *milosrdna smrt*; *gyors halál*, sz. *brza smrt*; *hősi halál*, sz. *junačka, herojska smrt*. A rossz halál nem természetes körülmények között történik: *hirtelen*, sz. *umreti iznenada, naprasna smrt*; *tragikus*, sz. *tragična smrt*; *szörnyű*, sz. *užasna smrt*; *akasztásos*, sz. *umreti na vešalama*; *természetellenes*, sz. *neprirodna smrt*; *korai*, sz. *rana smrt*; *kínhalál*, *mučenička smrt*; *éhhálál*, sz. *smrt od gladi*; *baleset következtében bekövetkezett halál*, sz. *umreti u nesreći*; *erőszakos*, sz. *nasilna smrt*; *fagyhalál*, sz. *bela smrt* 'fehér halál', *smrt prouzročena smrzanjem*; *rút halál*, sz. *ružna smrt*.

A szókapcsolatok másik csoportjába tartoznak a halált metonimikusan meghatározó kapcsolatok. Ezek a halál élettani megnyilvánulásain, a haldokló viselkedésével kapcsolatos asszociációkon, a halállal kapcsolatos körülményeken, következményeken (temetkezés) alapszanak.

A halál élettani megnyilvánulásai közé tartozik a szív működésének megállása, a légzés leállása, az érzékelés hiánya: *leáll a légzése*, sz. *prestane da diše*; *nem tapintható a pulzus*, sz. *nema pulsa*; *megáll a szíve*, sz. *stane mu srce*, *megszűnt a szívdobogás*, sz. *srce je prestalo da kuca*, *többé már nem látja a napvilágot*, sz. *više ne ugledati sveta*; *neki már nem fáj semmi*, sz. *njega više ne boli ništa* stb. Az örökre *lehunyta a szemét*, sz. *zauvek je sklopio oči*; *leesett az álla* a haldokló viselkedésével kapcsolatos asszociációk.

A halál metonimikus értelmezése lehetővé teszi, hogy a halált azonosítsuk a vele kapcsolatos körülményekkel, következményekkel (halál = a ravatalon, sírban, koporsóban történő elhelyezés; a léleknek a testtől való elkülönülése): *a ravatalon*, *koporsóban*, *sírban*, *temetőben fekszik*, *pihen*, *nyugszik*, sz. *ležati u grobu* ('sírban fekszik'), *el van temetve a kriptában*, sz. *sahranjen je u grobnici*; *fekszik a földben*, sz. *leži pod zemljom*; sz. *biti pod crnom zemljom* 'fekete föld alatt van'; sz. *otići pod crnu zemlju* 'fekete föld alá megy'; sz. *pokrila koga crna zemlja* 'betakarta a fekete föld' (szembenítő a fekete melléknév gyakori használata, ami a *feketével* mint a gyász színével állhat összefüggésben).

A keresztény tradícióban, így a magyaroknál és a szerbeknél is, a halált a halhatatlan léleknek az anyagi testtől történő elválásaként ábrázolják: *kiadja, kileheli, kiköpi, kibocsátja a lelkét*, sz. *izdahnuti, ispustiti dušu*; *visszaadja a lelkét a teremtőjének*, sz. *predati duh u ruke Gospodu* 'átadja a szellemét az Úr kezébe', *(pre)dati Bogu dušu* 'átadja a lelkét az Istennek'. A szerbben még több *meghal, halál* jelentést tartalmazó a *lélekkel*, sz. *duša* kapcsolatos frazeologizmus található: *boriti se s dušom* 'harcolni a lélekkel', *deliti se / odeliti se / rastati se / razdeliti se s dušom* 'elválni a lélektől', *ostavi koga duša* 'elhagyja a lélek', *ispade nekome duša* 'kiesik a lelke', *došla nekome duša pod grlo / u nos* 'feljött a lelke a torka alá / az orrába', *dršće nekome duša na jeziku* 'reszket a lélek a nyelvén', *duša je nekome na jeziku* 'a nyelvén van a lelke'. Az eltemetett holttest nem tartós voltára a *porrá válik*, sz. *postati prah i prašina* szókapcsolat utal.

A metaforán alapuló frazeológiai kapcsolatok a halált mint helyváltoztatást, mint álmot vagy mint mindennapi cselekvésnek a végleges befejezését jelenítik meg. A halál utazásként, helyváltoztatásként fogható fel: *az örökkévalóságba költözik*, sz. *preseliti se u večnost*; *a túlvilágra távozott*, sz. *otići / poći / preseliti se na onaj / drugi svet* 'elmenni, elköltözni arra / a másik világra'; *elhagyja ezt a földet*, sz. *ostaviti / napustiti ovaj svet*; *promeniti svet* 'kicserélni a világot'; *elbúcsúzott ettől a világtól*, sz. *oprostiti se sa ovim svetom*; *rastati se sa ovim svetom (od ovog sveta)* 'elválni ettől a világtól'; sz. *popeti se u nebo* 'felmászik az égbe'. Az utazásnak, azaz a halálnak a keresztény hit szerint két végcélja lehet: a *mennyország*, a *paradicsom*, sz. *nebo, raj, carstvo božje* 'Isten királysága', *carstvo nebesko* 'égi, mennyei királyság' és a *pokol*, sz. *pakao*. Az utazás végcélját nevezik még *túlvilágnak, másvilágnak*, sz. *drugi svet, zagrobni svet; örökkévalóságnak*, sz. *večnost*. A nem keresztény kultúrákban az utazást és a végcél másféleképp nevezik: *örök vadászmezőkre lép*, sz. *otići u/na večna lovišta; csatlakozik az elődeihez*, sz. *pridružiti se svojim precima*.

Az alvó és a halott ember viselkedéséből kiindulva a halál egyik szimbóluma az álom: *örök álmát alussza*, sz. *spavati večni san, boraviti večni san; snivati ledeni san* 'jeges álmot álmodni'; *örökre elszenderül*, sz. *zaspati večnim / poslednjim snom* 'örökre elalszik, az utolsó álmát alussza'. Az álomhoz hasonló a pihenés, a nyugalom metaforája: *örök nyugalom*, sz. *večni pokoj; otići u večni mir* 'örök békeességbe megy'.

Vannak olyan frazeologizmusok, amelyek a halált az ember mindennapi tevékenységével kapcsolják össze: *alulról szagolja az ibolyát*, sz. *mirisati cveće iz korena* 'a gyökerénél szagolja a virágot'; *leteszi a kanalat*, sz. *baciti kašiku* 'el-dobja a kanalat'; *leteszi a lantot; beadja a kulcsot*; sz. *orati nebeske njive* 'szántja az égi mezőket', sz. *rešiti sve svoje probleme* 'megoldja az összes gondját'; *obuk'o je kaput* 'felhúzta a kabátot'.

Mindkét nyelvben gyakoriak azok a kifejezések, amelyekben *Isten*, sz. *Bog*, az *Úr*, sz. *Gospod, nebeski car* 'az egek ura' szerepel: *magához szólította az Úr*, sz. *Bog / Gospod je uzeo /pozvao koga k sebi*; *az Úr színe elé áll*; *az Isten / legfőbb bíró előtt áll*, sz. *ići Bogu na istinu* 'elmegey Istenhez az igazságért'; sz. *ići Bogu*

na račun`elmegy Istenhez elszámolni'sz. dati / predati Bogu dušu`átadja a lelkét az Istennek'; sz. usnuti u Gospodinu`elalszik az Úrban'.

A szerb nyelvben a halált jelentő frazeologizmusokban gyakran valamilyen testrész szerepel: *sz. ostaviti svoje kosti`otthagya a csontjait'; sz. rasipati kosti [po bojištima]`szétszórja a csontjait a csatamezőkön'; sz. zabosti nos u ledinu`beledöfi az orrát a jéghidegbe'; sz. visiti nogama u grobu`lábbal lóg a sírban', sz. lebdi nekome smrt na usnama`az ajkain lebeg a halál'.*

A halállal kapcsolatos frazeologizmusok között gyakoriak a negatív jelentéstartalmú kifejezések, amelyek a komikus elemek mellett gúnyt és groteszket is tartalmazhatnak: *feldobja a talpát; elpatkol, sz. otegnuti / odapeti papke`elnyújtja a patáit, a csülkeit'; megdöglük, mint egy kutya, sz. crknuti kao pas; alulról szagolja az ibolyát, sz. mirisati cveće / travu iz korena; sz. trava raste po njemu`nő a fű rajta', elvitte az ördög, sz. odneo ga je vrag; sz. otići vragu na račun`elment az ördöghöz elszámolni'; sz. nahraniti crve`megeteti a kukacokat'; sz. nađubriti zemlju`megtrágyázza a földet'; sz. usrećiti ženu`boldoggá teszi a feleségét'; sz. promeniti mesto boravka`megváltoztatja a tarózkodási helyét'; megdöglük, elpusztul, kipurcan, sz. capnuti; sz. krepati; sz. lipsati; sz. mandrknuti / pandrknuti; sz. skapati; sz. skončati; sz. geknuti.*

Az összeállított korpusz alapján megállapítható, hogy a halál képének hasonlósága a két nyelvben egyrészt a keresztény tradíció alapul, másrészt az évszázados egymás mellett élésnek köszönhető. A keresztény hithez köthetőek a temetkezéssel, a lélekkel, az Istennel kapcsolatos frazeologizmusok. A keresztény hit alapján a halál nem jelenti az emberi lét végét, a halállal csak az élet helyszíne változik meg, a másvilágon folytatódik. A humoros, gúnyos és groteszk jelentéstartalmú frazeologizmusok közötti hasonlóságot a két kultúra és a két nyelv kölcsönhatásának lehet tulajdonítani.

Szakirodalom

- Bańczerowski, Janusz 2008: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika* 1983. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Matešić, Josip 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika.* Zagreb: Iro „Školska knjiga“.
- Magyar–szerbhorvát frazeológiai szótár 1984. Újvidék: Tankönyvkiadó Intézet.

Lektorálta: Bańczerowski Janusz